

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Læge *Erling Rump*, Vig (Danmark): "Törn-
utdragaren" endnu en gang 65
Spinaria once again 71
Professor *John Granlund*, Stockholm: Statarsys-
temet, en naturhushållningens arbetsmo-
dell 73
The system of farm-servants receiving allow-
ance in kind (Swedish "Statare"). A work-
ing model of natural economy 79

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Landsantikvarie fil. lic. *Erik Hofrén*, Falun:
Sverker Janson — ideolog och pedagog — 81
Lars Furuland: Statare. — *Sven Jerstedt*: På
statarnas tid. — *Ivar Lo-Johansson*, *Mats*
Jansson, *Ingemar Liman*: Statarlängan från
Berga. Anmälda av fil. kand. *Janken Myr-*
dal, Stockholm 82
Christer Winberg: Folkökning och proletarise-
ring. Anmäld av fil. kand. *Ulla Brück*,
Stockholm 83

- Olle Lindsjö*: Fattigdomen på den svenska
landsbygden under 1800-talet. Anmäld av
fil. lic. *Mats Hellspong*, Stockholm 87
Billy Ehn: Sötebrödet. Anmäld av kulturinten-
dent docent *Sven B. Ek*, Landskrona 88
Lars Stackell: Den svenska västkustens havs-
badort. — Dens.: Västkusten förr. Anmälda
av docent *Anders Gustavsson*, Lund 92
Kurt Genrup: Gåsskötsel. Anmäld av docent
Mátyás Szabó, Uppsala 94
Ragnar Pedersen: Seterbruket på Hedmarken.
Anmäld av universitetslektor fil. kand. *Gun-*
nar Alsmark, Lund 98
Kurt Lindner: Geschichte und Systematik der
Wolfs- und Fuchsangeln. Anmäld av profes-
sor *Gösta Berg*, Stockholm 101
Rut Liedgren: I Sölvesborg under 1800-talet.
Anmäld av museilektor fil. dr *Monika*
Minnhagen-Alvsten, Linköping 103

KORTA BOKNOTISER

- Uppsala universitets matrikel 1951—1960 .. 103
Historielärarnas förenings årsskrift 1975 104
Björn Gidstam: Det gamla landet 104

RIG · ÅRGÅNG 59 · HÄFTE 3

1976

Föreningen för svensk kulturbistoria

Ordförande: Presidenten *Sture Petré*n

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION :

Professor *Gösta Berg*

Intendent *Hans Medelius*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folkliivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 20 kr

Postgiro 193958-6

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1976

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

”Törnutdragaren” endnu en gang

Av Erling Rump

I Gotlands rige middelalderlige billedverden har specielt fonteskulpturerne, og hvad dertil hører, tiltrukket sig min opmærksomhed. Når jeg siger rig, så mener jeg såvel i mængde, kunstnerisk kvalitet som iconografisk kombination, der uden al tvivl har været nøje planlagt for bedst muligt at symbolisere den hellige handling, hvorom den pågældende billedrække ”slog kreds”. Dette gælder vel i første hånd de talrige og særprægede gotlandske middelalderfonte, som indenfor hvert stykke rummer så mange skulpturelle enheder, der tilsammen utvivlsomt danner en fælles, stærk, symbolsk og liturgisk-kultisk enhed omkring dåbsdramaet. Da disse billeder blev skabt, blev de straks oplevet af deres beskuer, idet disse umiddelbart forstod indholdet, da den fornødne åndelige baggrund var tilstede — ikke mindst den liturgiske og teologiske — ganske svarende til moderne kunstværker, der forstås af vor tids mennesker.

Vil vi derfor prøve at forstå meningen med de gamle billeder, må vi ofte gå omveje, hvis billederne ikke er umiddelbart forståelige, og man fristes let til at anvende sindrige og omstændelige veje — ikke mindst ved at opbygge antagelser på tidligere forskeres formodninger, hvilket i sig selv indebærer store risici for resultaternes pålidelighed. Det må derfor være meget afgørende at bedømme det objective indtryk *først* og derudfra søge en iconografisk tolkning.

Da jeg for nogle år siden blev gjort

opmærksom på ”de phalliske fonte” på Gotland i forbindelse med ”Törnutdragaren”, som særlig er behandlet af Evald Gustafsson i *Rig* 1958,¹ blev jeg naturligvis interesseret på grund af de danske phalliske fonte indenfor Himmerland-Mariager gruppen, som jeg selv havde arbejdet med.²

Jeg må sige, at jeg fandt ”Törnutdragare”-artikelen i *Rig* overordentlig lærd og meget interessant, men jeg synes nok at opsatsen lider en del af de ”svagheder”, som jeg har skitseret ovenfor, for i korthed bygger dens analogiræsonnementer på den klassiske romerske ”törnutdragare”, fig. 1, der skal være set af en ”viss magister Gregorius från England” under hans besøg i Rom i 1100-talet og skildret i ”de Mirabilibus urbis Romae” som en usædelig priapisk figur.³

”De ridiculoso simulachro Priapi: Est etiam aliud eneum simulacrum ualde ridiculosum quod Pria(pum) dicunt. Qui demisso capite uelut spinam calcitam educturus de pede, asperam lesionem patientis speciem representat. Cui si demisso capite uelut quid agat exploraturus suspexeris, mire magnitudinis uirilia uidebis.”

Oversættelse: Om det morsomme billede af Priapus: Der er ogsaa et andet meget morsomt bronze-billede, som de kalder Priapus. Han forestiller med frembøjet hoved (en, der) ligesom udrunder en torn, (han har) traadt paa, af foden, (med) udseende af en, der lider en slem læsion. Hvis du forskende faar (mis)tanke om, hvad han

¹ E. Gustafsson: ”Törnutdragaren” i Gotlands 1100-talskonst, *Rig* 1958, s. 97 ff.

² E. Rump: *Kultkar*, 1974.

³ W. Fuchs: ”Dornauszieher”, *Opus Nobile*, 1958, hefte 8, s. 4.

1. Tornudtrækkeren i Palazzo dei Conservatori, Rom. Foto Det Kongelige danske Kunstakademis billedarkiv.

med bøjet hoved ligesom laver, vil du se et kønsorgan af gevaldig størrelse.

Denne intention og tankegang angives at have sat sine spor i den romanske skulptur i store dele af Europa, hvilket der gives flere eksempler på. Jeg skal ikke gå i detaljer om denne fremstilling, men den virker i sin helhed som formodninger, der igen bygger på antagelser. Blot et par ting — den klassiske romerske tornudtrækker, der i sin enkle skønhed fremstiller en ganske dagligdags handling — som f. eks. van Gogh's "Kartoffelspisere" — virker så uendelig menneskelig og ægte, fig. 1.

Denne genre skulptur udstråler ikke noget obscønt, endsige liderligt. Nej, han har simpelthen en torn i fodsålen, hvilket naturligvis er meget ubehageligt at gå på — den må tages ud, det er så ligetil. Og det rent objective, som man ikke kan komme udenom, er, at den smukke store dreng — for ældre er han jo ikke — har ganske små genitalia: penis er lille og scrotum er sammentrukket, hvilket de bekendt bliver ved afkølning rent fysiologisk. Modsat bliver penis erigeret og scrotum hængende i sexuel ophidsede situationer. Altså kan det ikke være figuren i Palazzo dei Conservatori i Rom, som magister Gregorius omtaler. Der findes dog andre lignende figurer forskellige steder i Italien. Dog noget beskadiget men alle med små genitalia. — Kort sagt, det må have været en anden skulptur. Det vrimgede jo med priapiske figurer i det gamle Rom.⁴ Nej, se nu drengen fra Palazzo dei Conservatori i Rom — hans hår falder tæt ind til hovedet, pænt friseret, med skilning i midten og krøller forneden. Det vil sige, han har simpelthen været ude at bade fra fri strand, og på vej fra stranden får han en spids ting op i foden. Dette må udbedres, og derfor sætter han sig på en træstub for at se sin egen fodsål. Inden har han dog nået at friser sit våde hår, så det ikke skal blive for indfiltret, når det tørrer i den romerske varme. Som lige nævnt er hans genitalia blevet små i det kølige vand.

De eksempler, der nævnes på Gotland, er fontereliefferne på Hogrän, Hejde, Väte og Träkucla kirker samt fasaderelieffet på Vänge kirke, fig. 2—6. — Det er jo mærkværdigt, at hele denne lange frise af arkadeindrammede relieffer i Vänge er anbragt på sydmuren, direkte under tagskæg-

⁴ W. Durant: Verdens kulturhistorie, Hassing 1944, bd. 7, s. 108 og bd. 8, s. 243.

get, hvor man faktisk ret dårligt ser de forholdsvis små billeder. Almindeligvis er udvendige fasaderelieffer anbragt i en højde, så man let opfatter dem. Det forekommer usandsynligt, at denne frise er anbragt på dette sted af hensyn til tagudhængets beskyttende virkning, da den nye ikonkirke blev bygget til erstatning for den ældre,⁵ idet udhængets beskyttende virkning er ubetydelig. Det forekommer mere sandsynligt, at det er teologiske grunde, der har dikteret (jvf. Matt. 10,27: ”I skal tale i lyset, hvad jeg siger jer i mørket og prædike fra tagene, hvad der hviskes jer i øret).

Alle fem eksempler hører sikkert nøje sammen og er formentlig udført af den samme mester eller skole, som Roosval har benævnt Byzantios⁶. Det ses blandt andet deraf, at alle relieffer er hugget i samme stil og med samme opbygning i detaillerne. Alle fontekummer har otte sideflader, som er udsmykket med symbolske relieffer, der alle er indrammet i den samme søjlebårne arkadeform. Billederne er meget udtryksfulde, de er udført med sikker hånd og med udpræget sans for kompositionens balance, selvom den enkelte figur kan være nok så primitivt fremstillet. En af fontekummens otte lodrette sideflader er ikke figurudsmykket men er enten glat eller har arkaden udfyldt af en smuk palmet. Billedrækken er forskellig i de forskellige tilfælde, medens fontebaserne med deres fire hoveder (undtaget Hogrän) er meget ens. Første gang jeg så tingene på stedet, blev jeg helt klar over, at hver font måtte have haft en liturgisk og teologisk-symbolsk sammenhæng, som idag er gået tabt, da vi kender så lidt til forudsætningerne. Men der findes flere

eksempler på, at fontenes udformning har betydet meget i middelalderen.⁷ ”Törnudragaren” på fasaderelieffet i Vänge slutter sig nøje hertil, dette må også være gjort af Byzantios.

Det af Gustafsson nævnte portalrelief i Torpa kirke (Rig 1958, fig. 4) forekommer mig at ligge altfor langt fra de omtalte eksempler, så det vil jeg holde udenfor. — Derimod synes jeg, at ”Törnudragaren” på Tingstädekapitælen, fig. 8, som vist af E. Lagerlöf og Gunnar Svahnström i Gotlands kyrkor, kommer ”Byzantios”-figurerne nær, alene ved sin holdning med venstre hæl på højre knæ og sin geografiske placering på Gotland bør den regnes med i kredsen. Som sagt bør den oprindelige sammenhængende inspiration til alle disse billeder findes indenfor den middelalderlige kirkes eget sprog — og godt ville det være, hvis man kunne finde frem til denne tolkning. Men det kræver sikkert betydelig liturgihistorisk sagkundskab, hvilket ligger langt udenfor min viden.

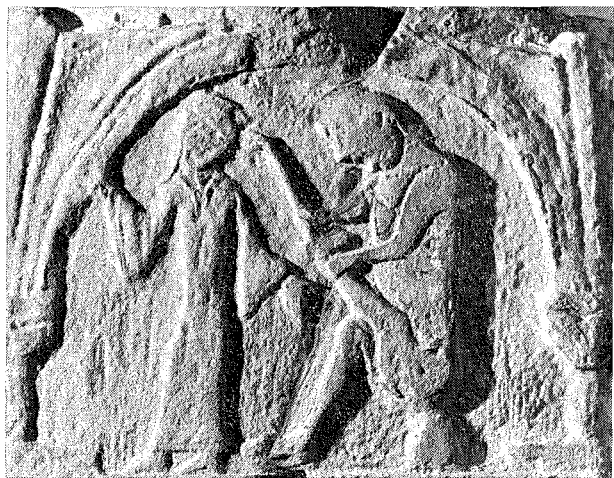
Derfor vil jeg indskrænke mig til en objectiv betragtning af ”törnudragarserien”. Når man ser på de fem Byzantiosrelieffer, de fire på fontene og det femte på Vänge-facaden, så er de fire tornudtrækere nøgne, medens Träkumla-figuren og Tingstäde-manden er påklædte. Phallos er kun afbilledet hos to af de fire nøgne mandsfigurer — meget synlig men langt fra erigeret og bestemt ikke obscønt, og skal Gustafssons teori holde, så må dette organs fremstilling være helt afgørende. — Alle de nøgne tornudtrækere på Vänge, Väte, Hejde, og Hogrän sidder på en lav plint, et fænomen, som jeg mener, er meget væsentligt for forståelsen og som ikke

⁵ E. Lagerlöf og G. Svahnström: Gotlands kyrkor, 1973, s. 266.

⁶ J. Roosval: Die Steinmeister Gotlands, Stockholm 1918, s. 67 og s. 101—116.

⁷ E. Rump: Inskriptionen på Ø. Hornum fonten, Kirkehistoriske Samlinger 1972 ell. Fra Himmerland og Kjær Herred, Aalborg 1972.

6

2—6. Tornudtrækkere, Gotland

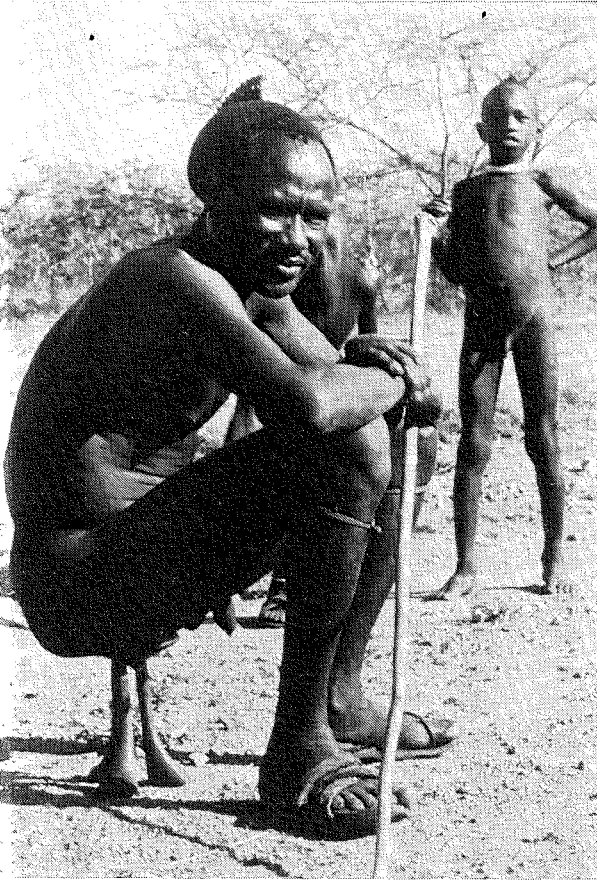
2. Fasaderelief, Vänge kirke. Foto ATA

3. Døbefontrelief, Hogrän kirke. Foto forf.

4. Døbefontrelief, Hejde kirke. Foto forf.

5. Døbefontrelief, Väte kirke. Foto forf.

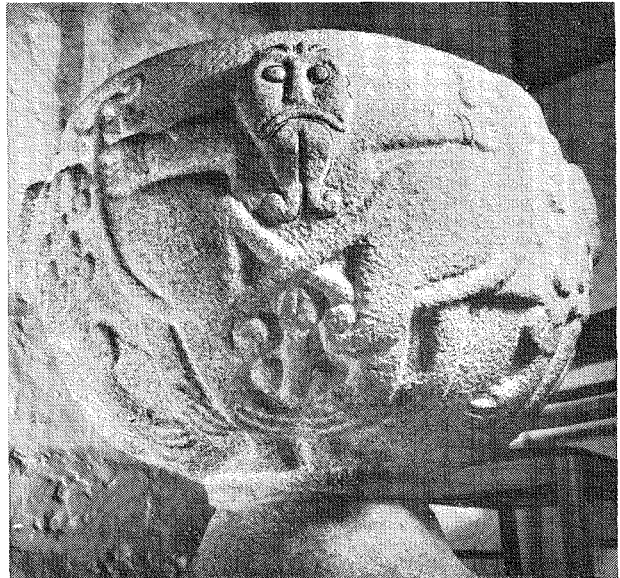
6. Døbefontrelief, Träkumla kirke. Foto forf.

Karamodiong, hvilende på en lille træskammel.
ganda. Foto forf.

8. Törnudtrækker. Kapitælfigur, Tingstäde kirke,
Gotland. Foto Sören Hallgren

Priaposfigur. Vester Tørslevfonten, Jylland. Foto
orf.

tidligere har været beskrevet. Ligeså er det helt klart, at Träkumla — og Tingstäde figurerne også sidder meget lavt på tilsvarende måde — med venstre hæl på højre knæ.

At alle forsøger at trække en torn ud af fodsålen, men øjensynligt uden held, er tydeligt på Vänge, Väte og Hejde, hvor tornene endda er overdimensionerede som grene med løv på. Derfor må det være indlysende, at en beskadigelse af den venstre fod også må være meningen i de tre andre tilfælde. Skal denne enkle scene tolkes ud fra sit pålydende, det vil sige, hvilke bibelske associationer der først melder sig, når man ser disse fem tornudtrækkere, så må det blive II Korinterbrev 12,7—10: ”Og for at jeg ikke skal hovmode mig af de overmåde høje åbenbaringer, blev der givet mig en torn (sv: törntag) i kødet, en Satans engel til at slå mig i ansigtet, for at jeg ikke skal hovmode mig. Tre gange har jeg bedt Herren om, at den må vige fra mig, men han har svaret mig: Min nåde er dig nok, thi i magtesløshed udfolder min kraft sig helt. Langt hellere vil jeg derfor rose mig af min magtesløshed, for at Kristi kraft kan tage bolig i mig. Derfor er jeg vel til mode under magtesløshed, under mishandlinger, i nød, under forfølgelser, under ængstende kår for Kristi skyld, thi når jeg er magtesløs, da er jeg stærk.”

En teologisk meget kendt og vigtig bibeltæst, hvor Paulus udtrykker noget af det væsentligste i den kristne tro — i alle dens afskygninger. Det man ser, er det nøgne, ydmyge og hjælpeløse menneske, som på sin vandring gennem livet så let får en torn i fodsålen. Og hvor får man først og fremmest en torn i foden? — Jo, når man vandrer ubeskyttet i et område, hvor der vokser buske eller træer, som vist i Vänge og Hogrän, fig. 2 og 3. At disse fremstillinger

også har deres realistiske baggrund i virkeligheden ses på fig. 7, hvor en nøgen afrikaner, en karamodiong, har sat sig for at hvile. Han færdes i det nord-østlige Ugandas savanner, hvor der er fuldt af træ og buske, og hvor jorden selvfølgelig er fyldt med talrige torne og kviste. Derfor er hans eneste påklædning også et par primitive sandaler. Karamodionger bærer altid en lille træskammel med sig, så de når som helst kan sætte sig og hvile på tilsvarende måde som manden på billedet. Hans genitalia ses derfor tydeligt og ville naturligvis have været endnu mere fremtrædende, hvis den ene hæl var lagt på det andet bens knæ. Alt ganske i overensstemmelse med vores nøgne ”törnudtragare”, fordi de alle *sidder lavt* og har *venstre hæl over højre knæ*. Derfor mener jeg, at når vi på Vänge og Hogrän ser figuren med en kraftig, synlig men ikke erigeret phallos, så er det ikke for at vise noget usædeligt, kun for at illustrere at manden er nøgen — alt er jo så primitivt fremstillet. Og når Gustafsson fremfører, at figuren er ”framställd med en ful, grinande uppsyn, tydligast i Vänge”, så må det bero på en fejltolkning — manden skriger simpelthen, fordi det gør forbandet ondt at forsøge — uden held — at trække en torn ud af fodsålen.

Kun på to af fontereliefferne er den ret store tornudtrækker fremstillet sammen med en mindre kvinde, men på begge er hun påklædt, endda meget tækkeligt og indtagende — en alt andet end inddadende og usædelig holdning. Tværtimod synes hun meget deltagende i tornudtrækkerens lidelser og vil helst hjælpe, (en Misericórdia, jvf. Matt. 25: 34—36, fig. 4—5, oftest fremstillet som en slank kvindeskikkelse og altså alt andet end Luxuria), hvad hun ikke kan i overensstemmelse med Kor. II, 9. På Träkumla fonten, fig. 6, ses også en

mindre figur ved siden af tornudtrækkeren. Figuren er forsynet med glorie (uden kors), fuldskæg og hænderne foldede som til bøn — altså må det være en hellig mand. Som så ofte i middelalder-iconografi er det den samme person, som er fremstillet i to forskellige situationer på det samme billede. I dette tilfælde apostelen Paulus der til venstre i ånden beder tre gange til Herren (Kor. II, 12,8) og til højre manden Paulus (uden glorie), der slås med sin torn i kødet.

Gustafsson taler også meget om Adam af Bremens karakteristik af Frö i Uppsala: ”cum ingenti priapo”. — Jeg tror nok, at Frö’s tilbedere ville have følt sig noget forbavset ved at deres gud blev sammenlignet med ”Törnudragaren” i Hogrän og Vänge, for det er jo ikke lige Adam af Bremens beskrivelse. — Her må jeg henvise til tre danske fonte: V. Tørslev, fig. 9, Maria-ger og Kastbjerg, der alle hører til de østjydske ”løvefonte”. Himmerland-Maria-ger gruppen er den nordligste i hele flokken.⁸

De er alle forsynet med monstrøst, store og erigerede genitalia (i Kastbjerg des-

være afhugget i victoriansk tid). Her kan man i sandhed tale om ”cum ingenti priapo”, så det kan forslå — og det er ren frugtbarhedssymbolik uden antydning af obscenitet eller liderlighed.

Men kan nu Pauli ord i II Kor. 12, 7—10 have nogen tilknytning til dåben, specielt i middelalderen? — Ja, teksten har været brugt i større sammenhæng på seksagesima-søndag (altså i forfasten), II Kor. 11,19—12,9. Seksagesima er en søndag, der ikke hører med til den traditionelle serie af fastesøndage, hvilke begynder med 1’ søndag i fasten, altså fjorten dage senere.⁹ Dette være ikke sagt for at vise, at ”Törnudragaren” eller Kor. II, 7—10 har noget at gøre med dåben i sig selv, men for at fremføre at den vigtige og meget gamle romerske tradition for Sexagesimateksten, Kor. II, 11,9—12,9, med sit centrale teologiske indhold: ”Tornen i kødet”, hvis fjernelse afslås, som så mange andre vigtige bibelsteder har givet sig ikonografiske udtryk — blandt andet ”Törnudragaren” på Gotland i tidlig middelalder.

⁹ W. H. Frere: *Studies in the early Roman Liturgy III: The Roman Epistle-lectionary*, Alcuin Club Collection XXXII, Oxford 1935, s. 3 og 111.

⁸ E. Rump: ”Kultkar”, s. 9, 35, 37, 58, 75 og 79.

Summary

Spinaria once again

In an article in *Rig* in 1958, Evald Gustafsson deals with the motif of “the extractor of the thorn” on baptismal fonts from Gotland. G. here connects on to a description of a priapic figure given by “a certain Gregorius, a scholar from England”, who had visited Rome in the 12th century. G. assumes that the description refers to the antique sculpture *spinario*. In principle, the present writer considers that analogies of this kind, based on the

assumptions of earlier scholars, are apt to be misleading. He believes that, instead, one should first form an opinion of the purely objective impression conveyed by the figure. It cannot then be a sculpture such as the one in Fig. 1, which is described by Gregorius. On the contrary, in its simple beauty it shows a commonplace act without any priapic character whatsoever.

That also applies to the figures from Gotland:

a phallos is not depicted in more than two cases and then not in an obscene manner. A man sitting on a low plinth is trying to remove a thorn from his left foot. That the genitalia may then show is only quite natural; cf. Fig. 8.

The association that such a representation gives to the Bible as St. Paul has it in Cor. II, 12, 7—10, where mention is made of being a thorn in the flesh, a picture of Man, naked and helpless.

The simplest interpretation of the "ugly" look on the man's face is that it is brought about by pain. The woman in Figs. 4—5 is a Misericordia.

Fig. 6 shows the same person in two situations: Paul praying, and Paul with "a thorn in the flesh". In his article, Gustafsson also quotes Adam of Bremen in his characterization of Freyr in Uppsala "cum ingenti priapo". But this has no counterpart in the Gotland images; cf. Figs. 2 and 3. In contrast, the author reproduces a Danish baptismal font with a priapic representation, Fig. 9 — one of three representations in the same group (footnote 8, incl. Summary in English, p. 44).

Translation Nils Stedt

Statarsystemet, en naturahushållningens arbetsmodell

Av John Granlund

Mina egna erfarenheter av statarsystemet härstammar från mina undersökningar på Julita gods i början på 1940-talet sedan det testamenterats till Nordiska museet. Därtill kommer de många årens fältarbeten i samband med bidrag till två volymer i samlingsverket Arbetarklassens historia.

Den som är intresserad för sociala strukturer har onekligen i statarsystemet ett lärorikt tema, väl förankrat i historien och mänskligt gripande såsom ett resultat av politiska idéer och strävanden, obönhörliga såväl vid uppkomsten som vid slutet.

Statarsystemet vilar på fyra grundpelare, nämligen naturahushållningen, godsbildningen, kunskapen om bokföring (inklusive konsten att göra kalkyler) och slutligen befolkningspolitiken. Av dem var naturahushållningen så att säga jordfast, ett arv från medeltiden; de andra tre växte fram efter hand. Godsbildningen, den andra grundpelaren, tar sin början på Gustav Vasas 1500-tal och når kulmen vid 1600-talets mitt. Den tredje grundfaktorn är förutsättningen för att godsbildning skulle ge lyckat resultat, nämligen bokföringen respektive konsten att göra kalkyler. Den konsten kunde redan Gustav Vasa. Men det var ingen lätt konst. I den ingick värderingar av olika slag. Redan vadstenamunken Peder Månsson varnade i sitt arbete Bondakonst för att

skaffa så stort gods "att han det ey mäktar bruka". Slutligen som fjärde faktor eller grundpelare för statarsystemets tillkomst kom befolkningspolitiken efter de nordiska krigen under 1700-talets förra hälft.

Innan jag går närmare in på dessa fyra grundläggande faktorer må några ord nämnas om begreppet *statare*. Man måste här som vanligt skilja på ord och sak.

Ordet dyker upp i litteraturen rätt sent under 1800-talet. Det är bildat på samma sätt som många yrkesnamn med ändelsen *-are*: arbet-are, skomak-are, skrädd-are och andra. Skillnaden är att ordet *statare* är bildat efter vederbörandes viktigaste *lön*, fastställd och uträknad från anställningstidens början, medan andra hithörande ord på *-are* är bildade efter vad vederbörande *syslar med*. Det är inte sannolikt att i beteckningen *statare* från början låg något nedsättande, något pejorativt, eftersom både befäl, fogde, rättare och andra betalades efter samma system som arbetarna.

Vad innebar ordet *stat*? Med *stat* associerar vi ju många företeelser, alltifrån "svenska staten", "statsskatt", "statsanställd" osv. till att vi själva, var enskild av oss, måste "göra upp en stat", en budget för att klara årets eller månadens affärer.

Vid sidan av denna sistnämnda betydelse av "räkning och överslag" finns betydelsen "underhåll", och ur denna betydelse har

utvecklats beteckningen på naturalön, kalkylerad ersättning för arbete. Denna betydelse är gammal. Hit hör t. ex. "hovstat", som betyder "kostnad för hovhållningen". Fastän många i vårt land i gammal tid avlönats med stat har vi *därför inte begreppet statare* då.

Ett avlöningssystem, grundat på "stat", är tillämpat redan tvåhundra år före Gustav Vasa. De äldsta svenska uppgifterna om differentierade arbetslöner, som vi känner, mig veterligt, härstammar från Bergslagen år 1347. Det intressanta med denna på naturahushållning baserade arbetslön är, att i den ingick för en yrkesman (en utspisare) 2 lispund smör per år och för yrkesbiträde 4 lispund, det vill säga 17 respektive 34 kilo smör per år. Härmed må jämföras den tid under 2:dra världskriget, när vi erhöll på våra ransoneringskort 1/4 kilo smör per vecka och person, det vill säga 13 kilo årligen.

Men innan jag börjar diskutera avlöningsstater bör jag nämna något om vad vi mena med *naturahushållning*. Man skulle till att börja med kunna säga, att det är motsatsen till penninghushållning. Naturahushållningens handel sker vanligen genom byteshandel. Nog har vi präglat mynt i Sverige alltsedan tidig medeltid, men det vanligaste i handel ochandel förblev ett bytande, grundat på självhushåll innanför gränserna av en någorlunda säker spannmåls- och höskörd. Det var varor, livsmedelsresurser för människor och husdjur, som var det väsentliga. "Pengar", säger Gustav Vasa i ett brev, "kan vi själva låta mynta, men det är allehanda fetalier (dvs. livsmedel, matvaror) och hö vi behöva".

Långt fram i tiden, även sedan penninghushållningen blivit det normala ekonomiska systemet, och alla varor och tjänster värderades i penningar, utgjorde varor och

icke penningar ersättning för tjänster. Den tjänsteförrättande fick själv genom byte eller försäljning skaffa kontanter om han behövde. När Gustav Vasa t. ex. skickade Olaus Magnus till Holland för att lära tekniska nyheter om vattenverk och annat, fick han ett parti koppar som reskassa. Från 1800-talet erinrar vi oss att biskop Tegnér i Växjö fick en god del av sin lön i spannmål, varför han höll noga reda på spannmålspriserna. Det är också ett välkänt faktum hur länge de så kallade naturaskatterna genom markegångstaxorna omvärderades till penningar. Jag tänker på smörskatt, lax- och ålskatt, vadmalsskatt och mycket annat. Behovet av självhushåll i vårt land var från äldsta tid till långt in på 1800-talet genomgående så starkt, att även på områden och trakter, där huvudnäringen var en helt annan än jordbruk, t. ex. i fiskedistriktet eller i Bergslagen, var jordbruk och boskapsskötsel en självklarhet där. Även i dessa trakter liksom i städerna var jordbruket och boskapsskötseln en förutsättning för befolkningens ökning (och minskning) långt fram i tiden. För Stockholms vidkommande erinrar jag om Carl Jonas Love Almquists folkliksberättelse Ladugårdsarrendet, där ladugården han beskriver var belägen vid Oxtorgsgatan nära Hötorget. Almquist framhåller, jag citerar, "att även i Stockholm mången företager sig i boskapsskötsel, i synnerhet för den myckenhet mjölk som här låter sälja sig", och han fortsätter: "Sommarbete hava vi ute på Ladugårdsgärdet, liksom på en allmänning i lag med stadens hela övriga boskap".

I naturahushållningen var idealet att nödvändiga varor och föremål skulle produceras av gårdens folk på grundval av gårdens resurser. Ett föga differentierat samfund, gles bosättning och en varierande naturlig grundval för odling och nä-

ringsfång var förutsättningar som möjliggjorde och nödvändiggjorde denna modell för självhushållningsekonomi. Men alla trakter i Sveriges långa land har inte erbjudit samma naturliga möjligheter. Det finns många varianter från söder till norr i Sverige.

Så har vi *godsbildningen*, den andra grundfaktorn eller grundpelaren för statarsystemet, som jag nämnde. En rik man under medeltiden och 1500-talet var inte rik därför att han ägde ett stort gods utan därför, att han hade många gårdar, av vilka han fick arrenden, samt dessutom av närliggande arrendegårdar arbetshjälp till att sköta den egna gården under vår- och höstarbete.

Vid mitten av 1500-talet blev Gustav Vasa gripen av en finansidé som kom att fångla honom. Han hade bekymmer med försörjningen av den stående armén. Det fanns naturligtvis många metoder att underhålla en här, men den tidigare hushållsmetoden, grundad på böndernas arrenden, på tiondeprodukter och annat, var otillräcklig. Gustav Vasas nya metod bestod i att själv producera livsmedel enligt ett program, som fick namnet avelsgårdsprogrammet.

Planerna inriktades först mot Finland, och man avsåg att upprätta en avelsgård i varje finsk socken. Det skulle ske genom att lägga samman odlad jord från många bondgårdar till en enhet, ett storgods, och utöver denna hopläggning av mindre egendomar till en enhet utöka det tilltänkta godset genom nyodlingar och röjningar till nya ängar och hagar. I samband med dessa nyodlings- och röjningstendenser gynnades och påbjöds från och med 1500-talets mitt torp-nybyggen, företrädesvis på allmänningar, och torpen åsattes ränta till kronan.

Alltså: man tog den jord från bönderna som var brukad och hävdad av dem sedan urminnes tid, det vill säga, enligt Gustav Vasas mening, brukad i en produktionsform som han nu ansåg föråldrad. Sedan bönderna avhysts, anlades avelsgårdar med en helt ny företagarorganisation. Anläggningen av en avelsgård betydde en revolution i traktens ekonomiska och sociala förhållanden, dvs nya bebyggelseformer och att gamla sedvänjor brötos ned; de bönder, som ej ville eller kunde odla upp utjord blev lönearbetare i en ny socialgrupp. Men ännu är vi inte framme vid statarna. Det är långt dit. Att upprätta en så kallad stat var dock ett livsvillkor för en avelsgård. Det är intressant att se Gustav Vasas konsulenter i arbete, hur de sitter och in i minsta detalj bestämmer inkomster och utgifter, avkastning och avbränningar och förtecknar ett väl synat inventarium från redskapsskjul, djurhus, lador och visthusbod, med andra ord, enligt kapitalistisk terminologi, förutser och räknar ut, hur debet och kredit måste gå ihop så som man kalkylerat. Låt oss taga korntalet som exempel: En tunna sådd råg skall ge 8 tunnor i skörd. I ladugården skall en ko ge en kalv samt 40 kilo smör, varje får 1—2 lamm samt 4 à 5 marker ost jämte ull. Men man gick längre: Två tunnor råg skulle ge 2 1/2 tunnor rågmjöl. Med dessa kalkyler och denna bokföring blev avelsgården tekniskt överlägsen bondejordbruket på samma sätt som städernas manufaktursystem visade sig överlägset förlagssystemet.

Godsets överlägsenhet över bondgårdarnas driftsform låg, inte i bättre jordbruksteknik utan i hushållningen med produkterna, deras tillverkning och förädling. Konsten att sköta ett gods kunde man lära i hushållsbok av typen Per Brahes *Oeconomia* och i Gustav Vasas fogdeinstruktioner.

Jag återkommer nedan till lönearbetsrens stat. Men först några ord om 1600-talets godsbildning. Den blev effektivare än Gustav Vasas avelsgårdar, som redan 1575 besattes med bönder. Tar vi som utgångspunkt 30-åriga krigets slut år 1648 så var naturhushållningen ännu levande. Förtjänta män, ämbetsmän, officerare och andra, både av högsta samhällsklass och uppkomlingar, fick sin lön och belöning genom tilldelning av kronans gods och hemmansräntor. Kronan sålde dessutom både kronojord och skatteräntor år 1640. Adeln var och blev rik, och rikedomarna placerades i hemman och hemmansräntor. Av dem bildades säterier med skattefri säteri-rättighet. Detta tog en ände med förskräckelse i och med Karl XI:s reduktion, och många säterier försvann år 1686. Men de stora och medelstora säterierna överlevde, slotten bevarades, och vi har alltså kvar den landskapsbild, som 1600-talets godsbildning gav upphov till. Den är onekligen tjustig, men socialt innebar den en nackdel däri att de berörda bönderna blev herretjänare. Denna nya landskapsbild hade tillkommit på följande sätt. Godsbildningen eller, om vi så vill säteribildningen, var en politisk process; herrgårdsbygden skapades på en bondebygd; åkrarna, som låg i tegskifte, slogs samman, arronderades till stora enhetligt brukade åkerfält, ängar röjdes, hagar hägnades, trädgårdar, humlegårdar och raka alléer anlades och produktionen ökade genom väl skött hushållning. Säteriets arbetskraft ökades genom tillkomsten av dagsverkstorp, vilkas innehavare för att få bruka torpen skulle göra dagsverken. Ännu har vi dock inget statarsystem. En viktig förutsättning saknas, nämligen arbetsfolkets övergång från ogifta till gifta. Det är från och med denna nya sed, som det moderna begreppet statare kommer till.

Men ordet är möjligen ännu senare. Det är nämligen officiellt betygat först sent på 1800-talet.

Efter det stora nordiska krigets slut år 1721 blev det en uppgift för frihetstidens politiker att söka skapa balans mellan landets näringstillgångar och den ökande befolkningen. De politiska åtgärderna syftade till att göra det lättare för godsägare, bönder och manufakturister att erhålla mänsklig arbetskraft. Det började bli sed på 1700-talet att, med myndigheternas gillande, ungdomar gifte sig och satte barn till världen utan att, som under tidigare århundraden, vänta till dess de hade fast mark under fötterna dvs. ett jordbruk, ett torp eller ett tillåtet yrke. Det var under 1700-talet som tjänstefolk utan egentlig yrkesutbildning började gifta sig och mannen taga tjänst mot stat. Gustaf Utterström har i sitt stora verk *Jordbrukets arbetare* omtalat en gift arbetskraft utan egentliga kvalifikationer, som avlönats med stat år 1750, men då var det ännu ovanligt med gifta jordbruksarbetare. År 1762 fick varje jordägare rätt att på sin mark bygga så många backstugor och boningsrum för gifta legohjon som han önskade. Därmed var alla förutsättningar givna — även demografiska — för en befolkningstillväxt, ur vilken från och med 1780-talet, särskilt godsägarna hämtade den arbetskraft som behövdes.

Det är att märka att bönderna inte ökade sitt befolkningstal, och byalagen förbehöll sig rätt att själva bestämma, om och huru många backstugor de ville ha på bondejord. En lag från år 1788 begränsade de obesuttnas flyttningsrätt från socken till socken.

År 1800 hade 62 % av större egendomar *gifta drängar* eller *statorpare* vid sidan av ogifta drängar. På de gods, där övergången

till gifta drängar skett, var de gifta i majoritet. Skillnaden mellan statorparen och så kallade statare var, att den förre med familj bodde längre från gården och hade så mycket jord, att han kunde föda en ko, statarfamiljen däremot bodde i en kasernliknande långa nära huvudgården, hade vanligen en kåltäppa eller potatisland och födde upp en gris och höns. Statarna var, som Lars Furuland sagt, "en för det rationaliserade herrgårdsjordbruket specifik arbetsgrupp".

Så återkommer jag till begreppet stat. Jag nämnde inledningsvis några ord om bergslagens gamla avlöningsstat år 1347. Den upptog följande persedlar för menig arbetare att utgå per år: drygt 12 hektoliter mjöl, 50 kg fläsk, 34 kg smör, 480 stycken sillar, 17 kg salt samt i kontanter 24 öre, dvs 3 mark. Fläsket kunde ersättas med rökt nötkött. Avlöningsstaten var i princip av samma slag som den Gustav Vasa lät utarbета för de anställda på sina avelsgårdar. Nyare tidens ekonomiska författare, exempelvis Per Brahe d. ä., rekommenderade detta avlöningssystem, exemplifierade, differentierade och diskuterade det. Under 1700-talet för att ta ett exempel finner vi följande utspisningsstat till en gårdsdräng för ett år. Persedlarnas mått omräknade till kg-vikt: råg 205 kg, korn 185 kg, ärter 29 kg, torrt kött 25 1/2 kg, fläsk 5 1/10 kg, salt 8 1/2 kg, humle 1 7/10 kg och slutligen 3/8:dels strömmingstunna.

Dessa under nästan ett halft årtusende tillämpade avlöningsstater avsåg, när det gällde den stora mängden anställda, alltid anställda *ogifta* personer. Matpersedlarna för de *ogifta* levererades till den som förestod hushållet eller borgstugan, vanligen en kvinna, kallad reddejan, och hon fick hushålla med arbetarens-tjänarens lön, så att han fick ut vad han skulle ha av kosthållet.

Lars Furuland har präglat termen *äldre stat* för detta förfaringssätt. Den stat, som ingick i kontraktet med *gifta* statare under 1700-talets andra hälft och fram till vår tid, då systemet avskaffades, kallar han *nyare stat*. Det innebar att var familj fick sin stat av livsmedel levererad hem till sig.

I en så kallad "nyare stat" ingick vid sidan av årlig städja för gift lantarbetare en liten kontant lön samt bostad med potatisland och möjlighet att föda upp hushållsgris, följande naturapersedlar:

per år	vete	1 hektoliter
	råg	2 hektoliter
	korn	3 hektoliter
	ärter	1 hektoliter
	sill	52 kg
	salt	20 liter
	nymjök	548 liter, dvs 1 1/2 liter per dag
	skummjök	730 liter dvs 2 liter per dag

Kvantiteterna kunde variera och lön för extraarbete var inte utesluten.

Ofta ingick i anställningsvillkoren att statarhustrun mot särskild avlöning skulle biträda med mjölkningen. Detta blev i synnerhet fallet från och med 1850-talet, då herrgårdarna alltmer övergick till animalieproduktion och mejerierna kom till. Detta tvång att 2 à 3 gånger om dagen mjölka 12—20 kor kändes för många som en mycket tung börda, eftersom det egna hushållsarbetet: skaffa föda och kläder åt man och barn var en uppgift i tyngsta laget redan *det* i den tidens primitiva bostäder. Hustruns mjölkningstvång, har Ivar Lo-Johansson, om jag minns rätt, kallat "den vita piskan". Hustrurna arbetade också ute på åkern ibland, när det var bråttom vid skörd och annat.

Barnen hjälpte också till vid tidig ålder. De togs i anspråk när man rensade rovor och särskilt medan skörden pågick; eljest fick barnen gå i vall med någon del av boskapen och pojarna hugga ved till bränsle. Redan vid 15 år var pojken i färd med att köra oxar.

Statarnas reallöner har genomgående varit låga. Den mest remarkabla försämringen i reallönen inträdde under årtiondena före år 1800. Under en senare period, 1860—70-talen, var jordbruksarbetarnas löner åtskilligt lägre än industriarbetarnas. Under hela perioden finner man i genomsnitt en fortsatt, om ock inte stegrad, proletarisering och låg levnadsstandard i jämförelse med många andra arbetargrupper.

Fördelen med att vara statare på en herrgård var en större trygghet när missväxt inträffade i landet. Statarna skulle aldrig behöva lida nöd, men naturaförmånerna hindrade dem i vanliga fall från att välja sin föda, såvida man ej var mycket skicklig i byteshandel och hade tur med hönsen och potatisodlingen. En annan fördel var gemenskapen statarfamiljerna emellan. Av mina egna intervjuer på Julita gods i Sörmland och av många intervjuer med statare, som jag läst, minns många denna gemenskap som något positivt. Man hjälpte varandra. Man fick hjälp av varandras barn och man kunde diskutera och rådgöra.

Nackdelen var svårigheten att avancera. För de flesta statare blev drömmen om ett torp eller en lantgård en illusion. Arbetet på en herrgård, ett större gods, har alltid varit mycket specialiserat. Till yrkesmännen hörde kusken, trädgårdsmästaren, smeden och snickaren. Dessutom fanns en rad yrken representerade: skogvaktare, jägare, fiskare, mjölnare, slaktare, vagn- och sadelmakare, skogsarbetare och andra. Det säger

sig självt att dessa olika sysslor hade olika anseende, och att skickliga yrkesmän var eftertraktade. De hade lön både in natura och kontanter. Den stat jag ovan presenterade avsåg kördrängarna och jordarbetarna. När boskapskötseln på 1850-talet och framåt fick större utrymme och nyodlingsperioden var slut fick en del djurskötare bättre betalt än kördrängarna. En lagårdsförman hade bäst betalt. Han fick procent på mjölken och hade betalt för varje kalv, som överlevde. Att vara djurskötare var väl eljest inget eftersträvävärt. De hade lång arbetsdag. Det var äldre kasserade kördrängar som ofta blev kogubbar. Till stallet hörde fodermarsk och stalldrängar.

Det var i synnerhet jordarbetarna som flyttade som nomader i Mälardalen. Deras yrke krävde föga utbildning, de blev lätt missnöjda med befäl och bostäder; fodermarsken i stallet kunde få för sig att han hade alltför många hästar att sköta, så att sysslan blev orimlig, eller hustrun, fastän den tåligaste på jorden, dignade under mjölkkningsbördan, eller bostaden, att den trots löften förblev oreparerad.

Brännvinet var billigt och kunde stärka självkänslan för en stund på lördagskvällen, eller efter en stadsresa. Det kunde kännas som en lättnad eller som ett slags hämnd för lidna oförrätter att få säga upp sig den 24 augusti, då skördearbetet var som mest krävande. Det var kanske sedan mindre roligt att flytta den 24 oktober och efter en frivecka finna föga glädje i den nya miljön.

Det berättas i Sven Jerstedts bok om Jan Fridegårds fader Johan Johansson, statare och lagårdsförman vid Katrinedal i Uppland, att han när han stärkt sig brukade gå upp till godsägaren och säga upp sig. Men godsägaren kände sin lagårdsförman och ville behålla honom och tog inte uppsäg-

ningen på allvar så att morgonen därpå var allt glömt igen.

Statarkontraktet förlängdes ett år i sänder, om det inte blev uppsagt och stataren kom att sakna varje sammanhängande ledighet under året eller varje slag av semester, som vi numera säger.

Antalet statare under olika perioder är svårt att bestämma. Ivar Lo-Johansson räknar med ett maximum kring år 1900, sannolikt ca 100 000 statare, dvs med familjer en befolkningsgrupp på kanske 1/2 miljon människor. Sedan inträdde en successiv minskning. År 1940 var 5 500 statare organiserade.

Den 21 oktober 1945, alltså i fjol för 30 år sedan, avskaffades statarsystemet. En ny rationaliseringsvåg hade övergått herrgårdarnas och godsens jordbruk och boskapskötsel. Mekanisk energi och maskiner av alla de slag hade ersatt den mänskliga arbetskraften. Vad 10 man och 10 par hästar utträttade fick man nu gjort av 3 man och en traktor. Jordbrukets och boskapsköt-

sels lönsamhet hade också på 1940-talet blivit bättre än under 1930-talets lågkonjunktur. Tiden var mogen för ett nytt system, en ny organisation. I herrgårdens kommandostruktur ingick lantarbetaren nu med avtal om kontant lön i stället för legokontrakt och naturalön och med egen organisation, Svenska lantarbetareförbundet, ingående i LO, den mäktiga landsorganisationen.

Allt detta skedde inte utan strid och möda: motsättningen mellan arbetsgivare och arbetstagare och bland de senare motsättningar mellan gamla och unga, mellan man och hustru. En facklig rörelse tog sin början under 1920-talets förra hälft. Statarsystemets slutskede liknade dess begynnelse i så måtto, att det politiska klimatet, de politiska påtryckningarna, spelade en så väsentlig roll. I så måtto är statarsystemet intressant att studera och som ekonomisk-politisk företeelse kan ett fortsatt studium ge nya aspekter och nya jämförelser.

Summary

The system of farm-servants receiving allowance in kind (Swedish "Statare")

A working model of natural economy

By way of introduction the author lays down that the system of farm-servants receiving allowance in kind rests upon four pillars: natural economy, the formation of estates, the knowledge of book-keeping and ability to calculate, and, finally, the national population policy. The first-mentioned factor was a heritage from the Middle Ages, the latter ones developed by degrees.

Natural economy is the reverse of monetary economy: its trade is usually barter, and services are paid in goods. The formation of estates in

Sweden reached its culminating-point in the middle of the 17th century. The system of farm-servants receiving allowance in kind, however, did not arise until, in the 18th century, servants began marrying and the husband took a place as a servant receiving payment in kind. Every family received its tribute of food delivered to its home. The wages also included a small amount in cash as well as a dwelling with a potato-plot and the possibility of raising a hog. Under the terms of employment, the wife frequently had to help in

milking against a separate wage. Their standard of living was low compared to that of many other groups of workers. The advantage of the system was the greater security when crop-failures occurred. There was also a strong feeling of fellowship between the families. But the possibility of improved conditions was small, the dream of a croft or a farm of one's own an illusion. The discontent

manifested itself in frequent changes of place of work.

In 1945 the system of farm-servants receiving allowance in kind was abolished in Sweden. By rationalization, human labour was replaced by machines. Cash payment was to supersede the old payment in kind entirely.

Translation Nils Stedt

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Sverker Janson — ideolog och pedagog

Några synpunkter till Kulturvård och samhällsbyggnad

Av Erik Hofrén

Sverker Janson: Kulturvård och samhällsbyggnad. Nordiska museets Handlingar 83. Stockholm 1974. 295 s., ill.

Vad är kulturvårdens anda och mening? Sverker Janson ställer frågor och söker samtidigt besvara dem med en rad exempel insatta i ett idéhistoriskt perspektiv.

Jansons bok har nu funnits ute i drygt två år. Den har lästs och recenserats flitigt och i sammanhang som normalt är främmande för kulturpolitiska inlägg. Redan detta är värt att notera.

Det råder idag ett påtagligt intresse för kulturvård och samhällsbyggnad som vi måste möta. Politikerna är en väsentlig målgrupp. Även om det går sakta ökar otvivelaktigt anslagen till kulturvårdsområdet år för år.

Kulturvårdaren är på sitt sätt en samhällsplanerare. Detta har särskilt markerats genom arbetet med den fysiska riksplaneringen liksom med kommunöversiktterna. Men, och det är viktigt, även om åtskilligt är gjort i praktiken finns det alltför få resonerande sammanställningar att tillgå. MUS 65 har under åren lämnat flera betydelsefulla bidrag. Indirekt bör till dessa också räknas 70-talets museum (1970). Det råder emellertid ingen tvekan om att med Sverker Jansons bok Kulturvård och samhällsbyggnad har en särskilt rikt profilerad milstolpe rests vid den väg om vars fortsättning vi i dag vet föga. Det är alltid svårt att sia — särskilt om framtiden. Det hade dock varit roligt om Sverker Janson prövat. Han hade då med säkerhet satt samarbetet med kommunerna i centrum.

Sverker Janson är ideolog och pedagog. Det

pedagogiska greppet är klart utsagt. Boken bygger på föreläsningar hållna under en lång följd av år för blivande samhällsplanerare vid Tekniska högskolan i Stockholm. Janson ställer upp en rad begreppspar som han analyserar och kommenterar. Naturvård och kulturvård, bevarande och förnyelse, kulturvård och exploatering, central och regional kulturvård m. fl. Detta är ett fruktbart sätt att arbeta. Det finns dock en risk för övertydlighet som när han polariserar antikvarien som läser det finstiltat med den moderne kulturvårdaren som ser de stora politiska planeringslinjerna. Men oavsett vilken infallsvinkel vi väljer, antikvariens eller kulturvårdarens, är vår verksamhet liksom all annan samhällsbyggnadsverksamhet, underkastad de politiska villkoren.

Jansons bok har ett grundläggande tema till vilket han ständigt återkommer — förhållandet mellan den enskildes och samhällets ansvar gentemot det gemensamma kulturarvet, i första hand fornminnen och byggnadsverk. Det är väl känt att den svenska fornminneslagstiftningen sedan 1600-talet förutsätter att rätten till fornminnen är allmän och alltså innebär inskränkning av den enskildes ägande till aktuellt område.

Janson menar, vilket däremot är mindre bekant, att motsvarande tankegångar lika tidigt förefanns för byggnadsverken. Janson påvisar övertygande hur vi i generationer brustit i konsekvens och helhetssyn.

Varför byggnadsminnesförklarades inte fideikommissen i samband med institutets upphörande?

Kritiken är allvarlig nog men får verklig tyngd först när den vidgas och sätts in i ett större sam-

hällspolitiskt sammanhang. Vet den ena handen vad den andra gör som när exempelvis Vindelälvens kulturlandskap läggs ut som skyddsområde utan att samtidigt samhällsåtgärder vidtages för att hålla detta märkliga älvlandskap vid fortsatt liv. Att Strindbergshuset blev till grus och aska skall inte sökas i dålig argumentation från de kulturvårdande myndigheterna utan i konstruktionen av gällande hyreslagstiftning. Exemplet kan mångfaldigas.

Sverker Jansons bok ger anledning till många reflektioner över vida fält. Han berör det nordiska samarbetet på kulturområdet. Borde detta inte kunna vara bättre utbyggt och skulle det för övrigt inte vara möjligt med en samnordisk utbildning i vissa delar. Överhuvudtaget måste intresset nu, såväl på lång sikt som på mycket kort, koncentreras till utbildningsfrågorna. De-

centraliseringen till länsstyrelserna av kulturminneslagstiftningen kommer att ställa sina särskilda krav på dess tjugofyra tillämpare. Få har f. ö. så konsekvent betonat den etnologiska forskningens betydelse i detta nya sammanhang som arkeologen Sverker Janson. Och få, om ens någon, har som Sverker Janson stimulerat en lång rad av yngre kolleger till ett vidgat engagemang inom samhällsplaneringen, särskilt på det regionala planet.

Det är slutligen naturligt att dra en linje från Sigurd Curman till Sverker Janson.

Curman förde ut en isolerad antikvarisk verksamhet i ett större och vidare sammanhang och lade därmed grunden för en kulturvård med en berättigad plats i samhället. Och på denna grund har Sverker Janson konsekvent och målmedvetet byggt vidare

---

Lars Furuland: Statare. Statarklassens historia i ord och bild till 30-årsminnet av sista statarlasset. Utg. av Nordiska museet och Sveriges Radio. Sveriges Radios förlag. Stockholm 1975. 110 s., ill. Pris ca 55: —.

Sven Jerstedt: På statarnas tid. Bonniers förlag. Stockholm 1975. 144 s., ill. Pris ca 58: —.

*Ivar Lo-Johansson, Mats Jansson, Inge-
mar Liman: Statarlängan från Berga.*
Skrifter från Skansen 5. 2:a uppl.
Stiftelsen Skansen. Stockholm 1975.
104 s., ill. Pris ca 15: —.

Hösten 1975 var det 30 år sedan statsystemet upphävdes. Med anledning av detta gjorde Nordiska museet en utställning om statarna och tillsammans med Sveriges Radio ett TV-program. Nordiska museet och Sveriges Radio har tillsammans också givit ut boken *Statare*, som kom ut i samband med utställningen. Under jubileumsåret har det skrivits ytterligare en bok om statarna, *Sven Jerstedts På statarnas tid*. Båda böckerna är mycket rikt illustrerade. I *Statare* har Lars Furuland skrivit huvudavsnittet och Gunnar Sträng förordet. I *Sven Jerstedts bok*

står Ivar Lo-Johansson för inledningen.

Lars Furuland ger en översikt över statsystemets historia. I långa stycken är denna översikt tagen ordagrant ur Furulands doktorsavhandling *Statarna i litteraturen* (1962), men eftersom hans doktorsavhandling är det utförligaste som skrivits om statarnas historia blir denna förkortade version en god introduktion till statarnas historia. Lars Furuland tar upp bl a statsystemets uppkomst, löne- och bostadsförhållanden och den fackliga rörelsens framväxt. Där finns också ett avsnitt om statarskolan i litteraturen, Ivar Lo-Johansson, Jan Fridegård och Moa Martinson, som inte finns med i avhandlingen.

Den andra hälften av *Statare* är en bild del med fotografier från statarnas vardagsliv. De flesta är tagna av Gunnar Lundh. Till fotografierna har man satt citat ur Nordiska museets uppteckningar. Detta avsnitt ger en mycket levande bild av statarnas vardag.

Sven Jerstedts bok består av intervjuer med statare, deras fackliga representanter och ett par godsägare. Intervjuerna är inte lika konkreta som Nordiska museets uppteckningar. De senare gjordes av statarna själva, och de ger mera innehållsrika beskrivningar av arbetsmomenten

och levnadsförhållandena. Intrycket av att Jerstedts intervjuer gjorts med ett visst avstånd förstärks av Jerstedts sätt att kommentera sina berättare. Om en statare säger Jerstedt "han är kvick i repliken den där Jansson". Ett äktenskap karakteriseras "det är hustrun Tyra som för ordet och säkert är det hon som också hållit i rodret i den långa, bekymmersfyllda seglatsen".

Även i Jerstedts bok är det Gunnar Lundh som tagit huvudparten av bilderna. Lundh var en av de första som systematiskt fotograferade människor i arbete. Hans omfattande bildarkiv har skänkts till Nordiska museet. Detta arkiv är en mycket värdefull källa för den som vill studera folkets liv på 1930- och 1940-talen. I *Statare* får Gunnar Lundh en helt kort presentation, i Jerstedts bok nämns ingenting om vem som tagit bilderna.

Förutom dessa två nyskrivna böcker har Skansen givit ut en ny upplaga av sin skrift om statarlängan på Skansen, som kom ut i första upplagan 1968 i samband med att statarlängan sattes upp. Statarlängan är från Berga i norra Södermanland. Ivar Lo-Johansson har skrivit det allmänna avsnittet i skriften och Mats Jansson och Ingemar Liman det avsnitt som handlar om själva statarlängan. Ivar Lo-Johansson var den förste som väckte frågan, om det inte borde finnas en statarlänga på Skansen. Hans avsnitt är en omarbetning av broschyren *Statarklassen* i Sverige, som kom ut 1939 innan statsystemet upphävts. Det märks fortfarande att det är en kampskrift mot ett förlegat system man håller i handen. Det är en uppfriskande och nyttig läsning. Här beskrivs mjölkningsplikten för staturhustrurna som den vita piskan, här får man reda på statarkökets inredning och dofter och flyttningarnas egentliga orsaker. I det andra avsnittet av Skansens skrift fäster man sig särskilt vid den utförliga och ganska kärleksfulla beskrivningen av Wilhelm Carlsson, som var statare vid sekelskiftet och bodde i den statarlänga som nu är flyttad till Skansen.

Ivar Lo-Johansson avslutar sitt förord till *På statarnas tid* med att understryka att statarnas historia till stora delar ännu är outforskad. Detta är förvisso sant.

En fråga som det råder skilda meningar om är statsystemets uppkomst. Ivar Lo-Johansson, och även Gunnar Sträng, menar att det fanns

statare redan på 1600-talet. Lars Furuland och tidigare forskare, som t. ex. G. Utterström, menar att man kan tala om statare först under senare delen av 1700-talet. Ivar Lo-Johansson definierar statare som gifta tjänstefolk vilka får ut sin lön både i natura och kontanter. Han har hittat en rättare på 1600-talet som uppfyller dessa krav, och menar att denne rättare enligt definitionen måste betraktas som en statare. Lars Furuland betonar statarväsendet som ett system. Godsägarna gick över till att driva gården till största delen med lönearbetare. Även de vanliga arbetarna på gården gifte sig och fick eget hushåll. Först då kan man använda termen statare. Med Ivar Lo-Johanssons definition kan man föra statarväsendet ännu längre tillbaka än 1600-talet. I Östgötalagen från 1200-talet räknar man med att legohjon kunde vara både gifta och bofasta. Dessutom är den äldsta löneformen naturallönen. Men under 1700-talet är det otvivelaktigt något nytt som sker. En stor lönearbetarklass uppkommer på landsbygden och ersätter dagsverksbönder och de tidigare tjänarna, för vilka tjänsteställningen oftast var ett genomgångsstadium i livet. För att kunna beteckna och beskriva denna förändring måste man, enligt min uppfattning, behålla Furulands och tidigare forskares definition, som ser till helheten.

Med Lars Furulands definition av termen statare kan man ställa den viktiga frågan: varför uppkom statsystemet just i mitten av 1700-talet och slog igenom under första hälften av 1800-talet? Berodde detta, som Lars Furuland antyder, på att folkökningen var så snabb att en proletarisering tvingades fram, eller berodde det istället, som Christer Winberg hävdar i den viktiga avhandlingen *Folkökning och proletarisering* (1975), på en social differentiering bland jordbruksbefolkningen och en omläggning av produktionssättet på storgårdarna från att använda böndernas dagsverken till att använda lönearbetare?

Janken Myrdal

Christer Winberg: Folkökning och proletarisering. Kring den sociala struktur-omvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen. Engl. summary. Diss. Meddelanden från his-

toriska institutionen i Göteborg Nr 10.
E & B förlaget. Göteborg 1975. 344 s.

Den väldiga omvandlingen av den svenska landsbygden under 1800-talet har varit ett motståndskraftigt problem i all historisk forskning. Visst kan man skönja att folkökningen, den jordbruks-tekniska revolutionen och uppkomsten av de obesuttna klasserna bildar förutsättningar för industrialiseringen, men vilka faktorer är styrande och hur hänger hela problemkomplexet ihop? Ett av de senaste bidragen till lösandet av den gåtan är Christer Winbergs avhandling *Folkökning och proletarisering*, framlagd vid historiska institutionen i Göteborg. Det är en avhandling som väckt diskussion på institutionerna runt om i landet och den är också på många sätt ovanlig.

Winberg sopar snabbt undan tidigare forskning i ämnet. Man har länge, säger han, sett folkökningen som den grundläggande variabeln, som ett naturfenomen som hellre bör förklaras av näringsfysiologer än av samhällsforskare. "Proletariseringen", dvs. framväxten av en stor jordlös samhällsklass, skulle sedan vara en direkt följd av folkökningen, antingen därför, som Heckscher och Utterström förklarar, att det fanns institutionella hinder för vidare jordstyckning, eller därför att näringsutrymmet helt enkelt minskade, som Montgomery och Samuelsson framställt saken. I den mån folkökningen förklaras sker det i de flesta fall efter den Tegnérskan modellen, det vill säga man radat upp sidoordnade faktorer som potatis, fred och vaccin. Den förklaringsmodellen är oacceptabel för Winberg. Folkökningen och den sociala differentieringen sker inte likformigt, den ter sig olika i olika delar av landet. Alltså är det fråga om ett socialt fenomen, som inte blir historiskt begripligt genom nämnandet av i princip godtyckligt valda faktorer, även om dessa skulle överensstämma med kända fakta. Winbergs krav på en förklaring av ett samhällsfenomen är att man skall kunna påvisa att, och hur, faktorerna påverkar varandra i en bestämd ordning i ett bestämt system. Med den utgångspunkten gör han helt enkelt vad vetenskapsteoretiker brukar uppmåna historiker att göra, han bryter systematiskt ner frågeställningarna och härleder prövbara hypoteser, som han testar på ett material. Att resultatet av ett i andra sammanhang så föga revolutionerande vetenskapligt hållningssätt skall kännas så imponerande är närmast genant för hela den humanis-

tiska forskningen.

Winbergs undersökningsområde är ett pastorat bestående av tre socknar i Västergötland. Det är ett område med goda åkrar omväxlande med de magra "fälor" som gett Falbygden dess namn, och där åkerbruket var den helt dominerande näringen. På 1820-talet påbörjades enskiftet, som närmast suddade ut de tidigare så tätbebyggda byarna. Folkmängden ökade under 1800-talets första hälft med nära det dubbla, de obesuttnas antal mångdubblades. Detta är den verklighet Winberg rör sig i och det är en bild vi känner väl igen. De problem han arbetar med är inte nya: Varför ökade befolkningen så snabbt och ihållande, varför inträffade en proletarisering? Det kyrko- och folkbokföringsmaterial han använder är också välbekant. Men istället för att intressera sig för den sjunkande dödligheten riktar Christer Winberg ljuset mot födelsetalen. Det är visserligen väl känt att folkökningen inte berodde på ökande nativitet utan på sjunkande dödlighet, i synnerhet spädbarnsdödlighet, men till skillnad från andra forskare ser Winberg ett problem i det förhållandet att födelsetalen inte sjunker i takt med att all fler barn överlever. Det måste betyda att man kunde acceptera större familjer, dvs. att samhällets ekonomiska och sociala struktur ändrats så att folkökning blev möjlig. Det är den strukturförändringen vi skall söka, om vi vill förklara förloppet.

Dödligheten kan knappast manipuleras av enskilda människor. Det kan däremot födelsetalen, och de varierande mönstren vad gäller giftermålsålder och äktenskapsfrekvens, tillsammans med de undersökningar som tyder på regelrätt barnbegränsning, visar att så har varit fallet. Det är alltså familjebildningen och fruktsamheten som blir de strategiska faktorerna, och analysen av befolkningsutvecklingen måste ske på familjenivå. Den måste också, säger Winberg, ske med utgångspunkt från familjens ekonomiska situation. Först då kan man knyta samman den demografiska utvecklingen med den ekonomiska och sociala. Ur sitt historisk-materialistiska perspektiv postulerar alltså Winberg att det är familjens ekonomiska roll som är avgörande för dess demografiska särdrag, och med den utgångspunkten gör han en serie detaljerade antaganden om familjebildning och reproduktion i olika grupper, om hushållens sammansättning, om förhållandet mellan nyodlingen, folkökningen och proletariseringen och om den sociala rörligheten och upp-

komsten av nya klasser. Hypoteserna prövas på Dala pastorat i Västergötland på två sätt. För det första genom en tvärsnittsundersökning, baserad på mantals- och husförhörlängder, med snitten lagda 1780, 1810 och 1850. Den undersökningen ger material för slutsatser om förändringar i ägandeförhållanden och den sociala strukturen. Den andra undersökningsmetoden är en familjerekonstruktion av den typ som blivit allt vanligare inom demografisk forskning i England och Frankrike. Winberg följer samtliga familjer bildade mellan 1776 och 1830 och kan genom att studera äktenskapsfrekvens, vigselålder, frukt-samhet och spädbarnsdödlighet fastställa reproduktionsnivån i de olika sociala klasserna. På så sätt kan han skönja svaret på frågan varifrån de obesuttna grupper som återfinns i tvärsnittsundersökningen egentligen kom.

Före 1800-talets första decennium utgjorde den obesuttna klassens lägsta skikt inte en normal samhällskategori. Arbetsföra personer i verksam ålder saknades i stor utsträckning, fullständiga familjer var ovanligt. Till den gruppen föddes få barn. Istället fylldes den på av änkor och vanföra, som stöttes ut från torparskiktet. Under 1800-talet ändrar den här gruppen karaktär, och sammansättningen börjar likna den hos torpare och bönder, med hela familjer och tillväxt inifrån. Men reproduktionen är fortfarande inte på långt när tillräcklig för att förklara den väldiga ökningen, fortfarande sker en påfyllning, men nu av personer i arbetsför ålder.

Detta är i och för sig kända fakta, som flera forskare påvisat. Men Winbergs tes är att detta inte är en nödvändig utveckling. Bondeklassen kunde mycket väl ha ökat i takt med hela befolkningsökningen. De institutionella hindren mot jordstyckning var borta, och det var utan tvekan så att jorden räckte till. Produktionsberäkningar är alltid knepiga historiska problem, men Winberg försöker sig på en kalkyl över arealskördens utveckling och hävdar att nyodlingen och ökningen av avkastningen tillsammans avsevärt ökade jordbruksproduktionen per capita under undersökningsperioden.

Vad var det då som proletariserade bondebarren? Christer Winberg ger den här bilden av hela skeendet: En viss överskotts- eller avsalu-produktion hade länge varit nödvändig för alla bönder på grund av skatter och avgifter. Under 1700-talet ökar efterfrågan på jordbruksprodukter, och avsaluproduktionen i jordbruket blir allt

tydligare. Denna marknadsbildning får flera konsekvenser. För det första differentieras den ursprungligen ganska homogena bondeklassen. Små producenter var känsliga för nödår och konjunk-turer, större producenter kunde kalkylera och investera. Från början små och kanske tillfälliga skillnader ökade successivt. Dessutom uppkom en efterfrågan på arbetskraft, som ökades av att de verkliga storproducenterna, storgodsen, som svar på den ökade efterfrågan radikalt lade om driften. Den förhållandevis dyra och osmidiga arbetskraft som frälsebönderna utgjorde ersattes av helt eller delvis jordlösa lantarbetare — torpar- och statarskiktet växer fram, men också icke årsanställda kunde hoppas på arbete. Winberg säger inte klart om han menar att även den rent jordbrukstekniska utvecklingen drivs fram av marknadsbildningen (han förklarar att den "ingår" i den agrara revolutionen), men det förefaller troligare att han skulle acceptera en sådan tolkning än en förklaring på idéplanet. Den tekniska utvecklingen, inbegripet skiftena och nyodlingen, bidrar dock till den nya rörligheten i bruksstrukturen.

Svaret på denna utveckling blir en total befolkningsökning. "It is in this manner that demand for men, like that for any other commodities, necessarily regulates the production of men" — det är ett citat av Adam Smith, som Winberg valt som motto för avhandlingen. Sedan inträder en social omfördelning, och det sker när jord och arbetskraft får ett pris, som man kan kalkylera med. När marknadsekonomi börjar träda i funktion blir det mest lönsamt, eller kanske nödvändigt, för en arvskiftande syskonskara att göra det möjligt för en att sälja sina jordbruksprodukter och för de övriga att sälja sin arbetskraft. I Winbergs undersökningsområde delades knappast några bondehemman efter 1810, men tyvärr ger han sig inte, lika lite som någon annan forskare, djupare in på frågan om arvskifte.

Den mest påtagliga sociala differentieringen skedde i och med avhysningen av frälsebönderna, och i framställningen av den utvecklingen ligger ett av Winbergs mest intressanta konkreta undersökningsresultat. Under de första årtiondena av 1800-talet såldes en stor del av den tidigare mycket omfattande frälsejorden i Dala pastorat. Därigenom blev någon tredjedel av de forna frälsebönderna självägande med gårdar av mycket varierande storlek, en del blev arrenda-

torer under andra bönder och ytterligare en del "proletariserades", de kom att tillhöra de obesuttnas lägsta skikt. Det stora utbudet av jord fick också en latent skiktning att accelerera genom att framgångsrika bönder nu fick möjlighet att investera ett sparad överskott. 1850 är "bondeklassen" inte längre ett meningsfullt begrepp, därtill är skillnaderna i egendomsförhållandena inom gruppen alldeles för stora.

Den noggranna granskningen av ett litet område tillåter Winberg att göra en rad intressanta påpekanden. Man kan påstå att han i förbifarten hinner avliva en lång rad myter, som myten om storfamiljen, om den okontrollerade fruktsamheten, om de obesuttnas tidiga familjebildning och höga reproduktion, om de skarpa gränserna mellan bönder och obesuttna. Winberg visar en livlig social rörlighet både uppåt och nedåt över besuttenhetsgränsen och också en hög äktenskapsfrekvens mellan de båda grupperna. Men detta är inte det viktigaste i avhandlingen, generaliserade påståenden faller ofta i empiriska undersökningar. Det väsentligaste är synen på hela processen. Winberg har när han börjar sin undersökning klart för sig vad som är drivkrafterna i historien. Det är produktionsförhållandena, och det genomförda materialistiska perspektivet leder här till en metodisk stringens som är mycket effektiv. Det finns egentligen knappast något enskiilt påstående i avhandlingen som i och för sig är alldeles nytt eller revolutionerande. Winbergs grundliga redovisning av tidigare forskning och av hela det befolkningsstatistiska materialet får hans antaganden att framstå som ytterst rimliga, närmast självklara. Den bärande tanken, den kontrollerade fruktsamheten, återfinns redan hos Eilert Sundt. Det är istället sammansmältningen av en teoretisk utgångspunkt, av vad som faktiskt står att läsa hos andra forskare och av systematiska iakttagelser i det egna materialet som blivit så metodiskt lärörikt. Utan spekulationer, utan någon avancerad kvantitativ operationism, helt enkelt genom att strävsamt och ordentligt förankra varje påstående och varje begrepp i det konkreta materialet, åstadkommer Winberg det väldokumenterade flätverk av teori, hypoteser, empiri och generalisering som gör ett forskningsarbete till intressant vetenskap. Genom detta är resultatet granskningsbart, möjligt att kritisera, möjligt att diskutera på ett sätt som är ovanligt i humanistisk forskning.

Men även om de enskilda resonemangen i avhandlingen förefaller otadliga må det vara tillåtet att rikta en invändning mot grundstrukturen. Winberg vill bidra till lösandet av ett problem som är både väldigt och begränsat: Folkökningens och proletariseringens orsaker. Han gör det genom att utgå från familjens ekonomiska roll, och den variabel han då laborerar med är förhållandet till jorden — har man tillgång till jord eller har man det inte. Det är en frågeställning som följer av hans historiesyn, den är möjlig att undersöka med det källmaterial som står till buds och den för långt. Men för att förstå processen måste man fråga sig vilken den ekonomiska basen för de nya grupperna överhuvudtaget var. Vad levde de av? Winberg menar att det är marknadsbildning och stigande priser som förvandlar Sveriges befolkning från en hanterlig skara jordägande eller kontraktsbundna livsmedelsproducenter till den betydligt större och mer differentierade samling som möter oss vid 1800-talets mitt. Vi vet att det rör sig om en tid då fattigdomen blev ett socialt problem som växte myndigheterna över huvudet, och den uppfattning som hittills varit förhärskande har snarast varit att det hela var en slumpartad, icke styrd utveckling, som vållade besvär tills den övertaliga befolkningen kunde slussas ut i emigration och industrier. Med en tolkning som likt Winberg vill integrera befolkningsutvecklingen med den ekonomiska och sociala utvecklingen borde det bli nödvändigt att göra klart för sig vilken plats "de obesuttna" egentligen hade i det ekonomiska systemet. På vägen mellan bondens självhushållning och den genomförda penningekonomin utvecklades många intressanta hushålls-ekonomier, som man måste tränga in i för att fastställa familjens ekonomiska roll. Tyvärr är det ett område där källorna sviker, det är tänkbart att en historiker inte ens skulle anse det som en möjlig uppgift.

Winberg är noga med att framhålla att hans ut-sagor naturligtvis bara är giltiga för det område han undersökt. Hans historiska perspektiv är också tämligen kort, hela frågan om marknadsbildningen kräver givetvis detaljerade undersökningar som spänner över betydligt större tidsrymder. Samtidigt är det alldeles klart att de fakta han lägger fram stöder förklaringsmodellen på ett sätt som öppnar spännande möjligheter för vidare forskning. Fjärran från alla pågående pro-

jekt och demografiska dataprogram har Christer Winberg vetat vad han ville, och gjort det. Resultatet är inspirerande.

Ulla Brück

Olle Lundsjö: Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet, Diss. Engl. summary. Stockholm Studies in Economic History 1. Stockholm 1975. 208 s.

Forskningsprojektet Det svenska agrarsamhällets strukturförändringar och anpassningsmekanismer under folkökningensperioden på 1700- och 1800-talet, som bedrivs vid den ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms Universitet, har under 1975 bl. a. resulterat i ovanstående avhandling.

I dess första avsnitt diskuterar författaren den kraftiga folkökningen under slutet av 1700-talet och under 1800-talet på ett så principiellt sätt, att diskussionen förefaller relevant för hela projektet. Den svenska folkökningen sätts in i ett europeiskt perspektiv och relateras till den engelske ekonom-historikern H. J. Habakkuks fasinndelning av den demografiska utvecklingen. Den första fasen representeras av 1700-talet, då såväl födelsetal som dödstal låg på en hög nivå. Mot slutet av 1700-talet hade så den medicinska och tekniska utvecklingen skapat möjligheter att sänka mortaliteten. Eftersom nativiteten fortfarande var stark och oreglerad blev följderna kraftigt befolkningsökning. Denna fortsatte till 1800-talets sista decennier och motsvarar den andra fasen i Habakkuks modell. En tredje fas inträder då i och med att människor lär sig att också begränsa födelsetalen. Befolkningsökningen stagnerar.

Kärnproblemet för det pågående ekonomisk-historiska forskningsprojektet är hur det svenska agrarsamhället bemästrade de svårigheter som den snabbt växande befolkningen medförde. Innebar befolkningsökningen en hämsko eller en stimulans för den ekonomiska utvecklingen i landet? För Lundsjö's vidkommande har uppgiften varit att översiktligt beskriva fluktuationer i fattigdomen på landsbygden under denna folkökningensperiod.

Avhandlingens andra huvudavsnitt ägnas åt en viktig diskussion om hur man kan hitta ett mått på fattigdom, som är användbart i en historisk-ark

kivalisk undersökning. Lundsjö resonerar kring svårigheterna att mäta fattigdom i pengar (inkomst eller konsumtionsvärden) respektive att mäta den enligt den s. k. komponentmetoden (där forskaren väger in även icke-monetära komponenters betydelse, t. ex. politisk och kulturell standard). Han kritiserar äldre och nyare fattigdomsstudier baserade på historiskt arkivmaterial för bristande källkritisk observans eller för de undersökta gruppernas bristande representativitet. Lundsjö söker ett riksgiltigt översiktligt material som tillåter forskaren att följa fattigdomens förändringar och att sätta dessa i samband med förändringar i näringsutrymmet, t. ex. skördarnas skiftande utfall och direkta nödar.

Ett sådant material menar sig Lundsjö ha i det svenska beskattningsmaterialet. Från socialantropologisk forskning lånar han det s. k. överskotts-begreppet och presenterar det sätt på vilket Eric Wolf använt detta begrepp på individuell nivå. Wolf har i *Bönder* (svensk översättning 1971) skilt på fyra "fonder" till vilka jordbrukarens produktionsöverskott slussas. För det första den del av produktionen som familjen behöver för att överleva ("kaloriminimum"). För det andra "ersättningsfonden" som behövs för att produktionsapparaten skall kunna bibehållas (t. ex. genom att bekosta nya verktyg, nya kläder eller ett nytt tak på bostadshuset). För det tredje "ceremonifonden" med vars hjälp individen köper sig trygghet och gemenskap i den lokala miljön. För det fjärde "skattefonden" som förvaltas av myndigheterna, som alltså lägger beslag på en del av individens överskott och omfördelar det efter olika regler.

Förmågan att lämna bidrag till "skattefonden" är central i Lundsjö's resonemang. Den som saknar denna förmåga och måste använda alla sina resurser till att täcka de elementära behoven hör uppenbarligen till de fattiga i samhället. Lundsjö når därför fram till följande definition på fattigdom: "Fattig är den som inte förmår betala skatt."

Vilken skatt skall då väljas i beskattningsmaterialet för att beteckna gränslinjen mellan de fattiga och de övriga? Varken förmögenhetsskatt eller inkomstskatt är tillämpliga. Den förra berörde bara de besuttna och från den senare befriades under 1800-talet alltför många icke-fattiga. Intressantare är i detta sammanhang de personella skatterna. Den allmännast uttagna skatten under 1800-talet tycks ha varit den kur-

husavgift som infördes 1818 att användas i kampen mot de veneriska sjukdomar, som blivit ett så allvarligt problem i Europa vid denna tid som en följd av napoleonkrigen. Lundsjö skriver: "Betalande man bara en enda skatt var det alltid fråga om kurhusavgift. Den var den enda som före 1863 primärt drabbade samtliga mantals-skrivna och den kan därför betecknas som beskattningens undre gräns" (s. 46).

Fattigdom blir alltså att inte betala kurhusavgift. De fattiga blir dels de som befriats från skatten, dels de som skulle betala men vid in-drivningen visar sig sakna alla medel härtill, var-för skatten måste "gå till avkortning" som ter-men löd.

Efter denna inventering av material och me-toder i jakten på ett sätt att mäta antalet fattiga under 1800-talet, pedagogiskt väl upplagd och direkt spännande att följa, övergår Lundsjö till att pröva sin metod i praktiken. Han följer fat-tigdomens förändringar i några mellansvenska regioner vid skilda tidpunkter. De senare är valda för att demonstrera hur skiftningen i fattig- domen kan avläsas med pedagogisk tydlighet vid särskilt markant ekonomiska kriser.

Göteborgs och Bohus län specialstuderas 1825—1835. Andelen fattiga i beskattningsmate- riet stiger snabbt vid krisåren i början av 1830- talet. Även dödligheten ökar, dock långt under de siffror som svåra epidemier förorsakar. Skill- nader mellan olika områden inom länet är påtag- liga. Svårast var fattigdomen bland fiskarbefolk- ningen i Rönnängs och Klädesholmens kapellförs- amlingar. Den stora sillhaussen från 1700-talets slut hade nu obönhörligen upphört och Bohusläns södra skärgård betecknades av A. E. Holmberg som "ett enda stort fattighus".

Skiftningarna i fattigdom inom ett län eller ett fögderi visar sig vara stora enligt Lundsjö. Detta får delvis förklaras med skiftande ekologiska för- utsättningar och försörjningsmöjligheter men delvis kanske också med skiftande skattskrivnings- praxis. Ännu påtagligare är olikheterna i nød- årens verkningar i skilda delar av landet. När pri- set på spannmål sköt i höjden under nödår kunde bättre lottade jordbruksdistrikt direkt pro- fitera på situationen. Mälardalen klarade sig ex- empelvis rätt lindrigt undan de svåra nödåren i slutet av 1860-talet, som hårdast drabbade Norr- land och Sydvästsverige. Två verkligt fattiga re- gioner fanns i landet under 1860-talet. Den ena var Norrbotten-Västerbotten, den andra bestod

av ett bälte från Bohuslän-Värmland över Väs- tergötland-Småland till Blekinge. Halland och Skåne uppvisade däremot lägre andel fattiga. En etnolog associerar onekligen denna kartlägg- ning av fattigdom till Sigurd Erixons kulturområ- den. De konservativa reliktbodygderna hade tydli- gen en klar fattigprofil för ett drygt sekel sedan. Undantag får dock göras för Kopparbergs län, vars andel fattiga (liksom för landskap i Södra Norrland) var överraskande låg.

Bortsett från den kännbara bristen på korta sammanfattningar av kapitlen är Olle Lundsjös avhandling enligt min mening ovanligt lyckad ur pedagogisk synpunkt. Han tar läsaren vid handen och lotsar denne framåt, ser till att den röda trä- den aldrig går förlorad, tar till betraktande upp alternativa vägar och lösningar och repeterar ständigt de vunna resultaten. Avhandlingen in- nehåller många intressanta diskussioner av andra arbeten inom samma problemkomplex.

En etnolog har kanske ibland anledning att beklaga att Lundsjö enbart rör sig på riksnivå och ser fattigdomen ur ett fågelperspektiv. Nå- gra andra orsaker till fattigdom än felslagna skör- dar diskuteras inte i avhandlingen. Inte heller ges konkreta besked om vilka uttryck fattigdo- men tog sig. Några gånger skymtar ett mera kvali- tativt material: utmätningsprotokoll, tidnings- uppgifter om svältens verkningar. Särskilt Lund- sjös genomgång av det bohuslänska materialet väcker intresset för vad en mer punktvis insatt djupundersökning kunnat ge. Men sådana upp- gifter är tydligen fördelade på andra forskare inom projektet och Lundsjös avhandling fyller redan en viktig roll: att demonstrera beskatt- ningsmaterialets användbarhet för att avläsa fat- tigdomens gradvisa växlingar inom olika regio- ner.

Mats Hellspång

Billy Ehn: Sötebrödet. En etnologisk skildring av jugoslaver i ett dalsländskt pappersbrukssamhälle. Engl. summary. Diss. Tidens förlag i samarbete med Institutet för folklivsforskning. Stock- holm 1974. 198 s.

Den ökande volymen samtids- och nyttoinriktade etnologiska undersökningar har nu tillförts en akademisk avhandling av den nya typen. Ehn har studerat en jugoslavisk minoritet i brukssam- hället Åsensbruk i Dalsland. Han har gjort det

av "socialpolitiska bevekelsegrunder" och vill i ett etnologiskt helhetsperspektiv analysera och beskriva den faktiska invandrarproblematik som har sin rot i de kulturella premisserna såväl i hemlandet som på invandrarorten.

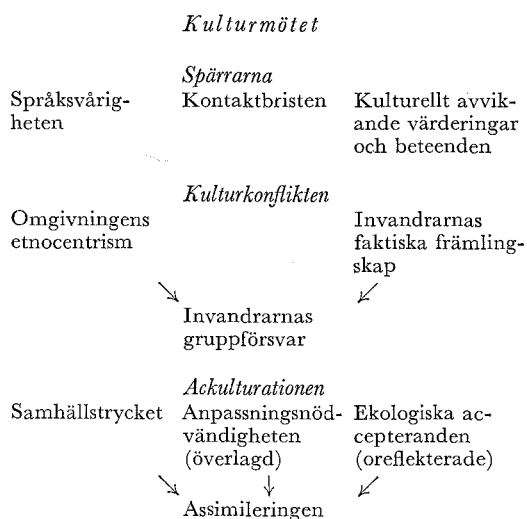
Invandrarna kommer dels från det halvt rura Sid i serbiska Vojvodina — i huvudsak är det en stor släktgrupp — dels från den industrialiserade staden Ravne i nordligaste Slovenien. Den slovenska livsstilen låg givetvis närmast den svenska men för bägge grupperna gällde att de levde under förhållandevis goda ekonomiska betingelser i hemlandet. En önskan om förbättrad ekonomisk standard var gemensam men därtill kom många andra och högt varierande skäl för emigrationen.

Jugoslaverna lyckades överlag snabbt och väl med den ekonomiska anpassningen i Sverige men utvecklade två skilda konsumtionsmönster. Sparsamhet utmärkte dem som på allvar planerade för repatriering medan de övriga antog den mindre återhållsamma "svenska" konsumtionsstilen.

Bosättningen i Åsen blev givetvis inte konfliktfri. Bl. a. den påtvingade intimiteten — orsakad av den främmande omvärldens kulturella tryck — och de etniska olikheterna jugoslaverna emellan gav upphov till slitningar. Särskilt påtagligt enligt Ehn var slovenernas — historiskt och kulturellt motiverade — strävan att särskilja sig från de övriga.

Ehn anför en rik exemplifiering på olika kontaktsituationer mellan jugoslaver och svenskar. Hans helhetsomdöme blir att motsättningarna dem emellan var förhållandevis obetydliga. Detta innebär dock inte att det skulle saknas ackulturationsvårigheter. Språket och "etiketten" hörde till dessa och förmågan att bemästra dem skilde sig avsevärt mellan individerna. Också viljan att anpassa sig varierade enligt jugoslavernas eget förmenande. Ehn karakteriserar emellertid generellt jugoslavernas anpassningsprocess som en allt bättre iakttagelse av den främmande kulturen och en medveten anpassning till dess yttre former utan uppgivande av egna grundläggande värderingar och mönster eller av ursprungliga beteenden sinsemellan.

Ehn har undvikit att beskriva kulturmötet schematiskt. Jag tillåter mig därför att anföra ett förslag till schema som jag tidigare använt i undervisningen, eftersom det förefaller mig ganska väl sammanfalla med Ehns resultat.

Anmälaran läste först Ehns avhandling rakt igenom och då med ett nästan oblandat nöje. Boken är välskriven och författaren visar att han har både hjärta och hjärna. Som ett kulturjournalistiskt dokument förefaller mig arbetet ovanligt övertygande. Måhända har den bedömningen delvis sin förklaring i att problematiken är relativt okomplicerad. Därtill kommer att anmälaran själv har sysslat med likartade frågor och ofta kan glädjas åt ett personligt igenkännande av slutsatser. Den kritiska granskningen av avhandlingen som ett akademiskt mästarprouv — jag var fakultetsopponent vid disputationen — ger emellertid anledning till reflexioner som inte är lika positiva som förstahandsintrycket.

Mot Ehns målsättning har jag ingenting att invända, tvärtom har jag ju sedan länge företrätt liknande tankegångar. Rimligtvis bör etnologen ha något särskilt att ge när det gäller att förklara kulturellt betingade samlevnadsproblem, självklart är det en fördel om man inom den etnologiska vetenskapens ram kan taga upp ämnen av omedelbart empiriskt intresse. Varmed alltså *inte* är sagt att sådana aspekter bör bestämma hela disciplinens inriktning.

Emellertid stämmer Ehns i inledningen deklarerade målsättning inte alltid riktigt överens med undersökningens genomförande. Några vitala problem hade varit förtjänta av en tydligare fokusering. Framför allt gäller detta de vitt skilda anpassningsmöjligheterna för man och kvinna och barnens roll som kulturuppbytare. Bägge frågorna beröres i kapitlet Kulturmötet

men det sker på ett ytligt deskriptivt sätt. Intensivanalyser på dessa punkter hade varit motive-
rade, även om detta hade rubbat framställningens
litterära balans.

En fundamental brist anser jag det vara att
författaren så gott som uteslutande uppehåller
sig vid invandrarnas uppfattning om sig själva,
omvärlden och motparten. Läsaren presenteras
aldrig en samlad syn på åsensvenskarnas uppfatt-
ning om jugoslaverna alltifrån de första fördo-
marna till den av erfarenheten skapade revider-
ingen.

Kulturmötet är till sin karaktär en interaktion
av värderingar och förändringar av dessa. Den
ena gruppen lever inte i en egen objektiv verk-
lighet utan i hög grad i den andra gruppens sub-
jektiva föreställningsvärld. Denna utgör verklig-
heten likaväl som den fysiska miljön gör det. För
att förstå de jugoslaviska invandrarnas upplevel-
ser av sig själva måste man alltså ha kännedom
om svenskarnas syn. Ehns negligering av den
aspekten är svärförklarlig.

Ehns avhandling tynges inte av ett historiskt
tillbakablickande på emigrationen/arbetsvand-
ringen som sydslavisk och allmänuropeisk insti-
tution. Och jag tycker nog också att dennas rele-
vans för Ehns målsättning kan ifrågasättas. Ehn
har haft ett kort tidsperspektiv och gjort sina
iakttagelser i fältet. Den historiska processen kan
sagas vara tillräckligt väl sammanfattad i invand-
rarnas kultur. Men uppgivandet av kravet på his-
torisk aspekt absolverar inte från andra meto-
diska skyldigheter.

I den sympatiskt ärliga bilagan Fältarbetet
presenterar Ehn sitt arbetssätt och sina förutsät-
ningar för fältforskningen. På s. 162 karakterise-
rar han sin metod som "deltagande observation".
I mitt tycke är detta ett utglättande av begrepp-
et "participant observation" som i det närmaste
gör det meningslöst. När Ehn började sina un-
dersökningar behärskade han endast "grunderna
i serbokratiska", han kom i markerad konflikt
med värderingarna i Sid på ett så viktigt område
som barnuppfostran. Han delade inte arbetsliv
med jugoslaverna vare sig i Jugoslavien eller
Sverige. Han var alltså snarare iakttagare än
deltagare.

I själva verket behöver Ehn emellertid inte
falla tillbaka på ett så tveklaktigt modebegrepp
som "participant observer" med dess ofta mer
eller mindre omedvetna pretention på att delta-
garobservanten skulle stå höjd över krav på be-

visföring. Hela undersökningen bygger ju på
mängder av redovisade citat och Ehn nämner
själv som sin första metod då det gällt att kon-
rollera "det insamlade empiriska stoffet" — dvs.
sina egna förstahandstolkningar — att han har
frågat "flera olika människor om ett och samma
händelseförlopp eller fenomen" (s. 167). Det
kan låta hemskt i en del unga öron men detta
påminner faktiskt om folklivsforskningens fråge-
listmetoder. Det är den metod som jag själv an-
vände i Nöden i Lund, det är helt enkelt den
klassiska etnologiska metoden — om man så vill
en överföring av karteringsmetoden. Och det är
i mitt tycke en hederlig och bra metod.

Så långt min uppfattning om den *metodik* som
Ehn har använt sig av i fältet. En annan viktig
fråga är emellertid *dokumentationen* av iaktta-
gelser och slutsatser och därmed är vi inne på
ett aktuellt spörsmål — skönlitteratur och popu-
lärvetenskap contra vetenskap.

Låt mig genast säga att jag oftast känner mig
övertygad om riktigheten i Ehns iakttagelser och
slutsatser. Kanske har detta delvis sin grund i att
jag har ägnat mig åt samma och likartade frågor
både som forskare och praktiker. När våra men-
ingar sammanfaller anser jag därför att Ehn
förmodligen har rätt. Men jag tycker också att
Per Wästberg har många sanningar att säga om
människorna i min generation i sin rätt under-
bara bok Jordmånen. Fast det är ju inte veten-
skap för det, möjligen vetande.

Av den vetenskapliga studien och då inte
minst den akademiska avhandlingen fordrar i
varje fall jag, att jag skall kunna följa forskarens
bevisföring. Som läsare skall jag genom redovisat
material kunna pröva författarens teser åtmins-
tone på de vitalaste punkterna. Jag skall själv
kunna övertyga mig om riktigheten. De empiri-
ska iakttagelserna som de tecknar sig inne i
forskarens huvud är försvunna som vetenskapliga
data när forskaren är död om han inte gitter re-
dovisa dem innan. Det finns farliga tendenser
inom den yngsta etnologin att fjärma sig från en
vetenskaplig profil och närma sig den skönlitte-
rära. För att taga två utmärkta *böcker* som ex-
empel — Åke Dauns Upp till kamp i Båtskärsnäs
och Per Olov Enquists Legionärerna — vilken är
vetenskaplig avhandling och vilken är det inte?

Man måste uppställa vissa *formala* kriterier
för den akademiska avhandlingen och grund-
forskningen. I det avseendet finner jag att det
brister åtskilligt hos Ehn och det tycker jag är

särskilt beklagligt som jag har en stark känsla av att det är brister som inte härrör sig ur en ofullständig fältdokumentation och som därför lätt skulle kunna ha avhjälpts.

Utöver två tabeller över invandringsår och utvandringsbeslut (s. 32, 36) innehåller avhandlingen ett stycke diagram över sociala relationer som utvandrarerna använde sig av för att komma till Åsen (s. 54). Det är hela dokumentationen utöver citaten.

Varför får vi inte karta över Åsen, varför finns det inte kartor över jugoslavernas första bosättning och senare utflyttning från den ursprungliga koncentrationen? Den geografiskt ackumulerade kulturkoncentrationen är alldeles säkert av stor betydelse för omgivningens värderingar och reaktioner, därför skulle det vara värdefullt att få en redovisning av bosättingens förlopp också i det lilla Åsen.

Såsom indikatorer på kulturell hemhörighet och materiella ambitionsnivåer nämner Ehn bl. a. kläder, möblering och bilar. Varför saknas en bildokumentation så kapitalt i avhandlingen? Varför ge avkall på sådana i grunden objektiva data? För att taga några konkreta exempel: Hur avspeglade sig den av Ehn omtalade anpassningen till svenska förhållanden i dräktskicket? Hur skilde sig möbleringen åt mellan dem som avsåg att flytta tillbaka hem och dem som tänkte stanna?

I undersökningar av det här slaget där man går ut ifrån egna iakttagelser och sedan försöker verifiera dem genom intervjuer har läsaren rätt att ställa kravet på överskådlig redovisning av de data som forskaren bygger på. Detta går lätt att genomföra i form av enkla tabellsammanställningar som kan lämnas i bilagedelen och alltså inte behöver tynga texten. Jag anser det vara en stor fördel också för forskaren själv att arbeta på det viset, eftersom det skärper hans krav på det egna jaget. Metoden minskar risken för att man godtyckligt fastnar för impressioner som kanske i själva verket är aparta. Varför har Ehn inte använt sig av en så enkel redovisningsmetod?

I kapitlet *Utvandringsbesluten* "skildras några av de omständigheter som inverkade på åsenjugoslavernas beslut att fara till Sverige för att arbeta". Ja, det är mycket riktigt en skildring eller en exemplifiering där mångfalden faktorer radas upp och där läsaren till slut är ungefär lika klok som när han började. Nu är uppgiften att komma fram till en helhetsbild utomordentligt svår, men

det finns möjligheter att nå fram till en större fasthet. Psykologiskt sett bör författarens problem ligga nära innovationsproblemen. Beslut om utflyttning och accepterade t. ex. av byggnadsnyheter är inte så väsensskilda. Sigfrid Svensson försökte redan 1942 med en enkel tabell eller diagrammetod kartlägga novationsaccepteringen i Delsbo socken på 1850-talet. Jag frågar mig varför Ehn inte alls har försökt sig på liknande metoder. Kanske skulle en systematisk utfrågning i kombination med fältarbetarens iakttagelser kunna ge oss åtminstone en antydning till mönster bakom utflyttningsbesluten om resultatet hade överförts i diagrammets eller tabellens form. När jag läser igenom kasuistiken hos Ehn skymtar jag då och då det personliga politiska missnöjets betydelse för utflyttningsbeslutet. Har detta i själva verket varit ett gemensamt drag?

Ehn går in på skillnaderna mellan serber och slovener också som de manifesterar sig i Åsen. Också i det fallet hade framställningen fått en helt annan säkerhet och styrka om den hade baserats på analytiska diagram eller tabeller. Vilka skillnader fanns det mellan de bägge grupperna ifråga om umgänge med svenskar, möblering, bilinnehav, språkstudier, bosättning. Hur uppfattades de av svenskarna osv.

Lättast låter sig denna kritik avvisas som ett uttryck för en annan vetenskapssyn är Ehns "socialantropologiska". Vad det ytterst gäller är emellertid arbetets användbarhet för andra forskare idag och i morgon. Och då gäller att en undersöknings halt avgöres av om arbetet kan accepteras likaväl av misstroende som av troende. Är de formala bristerna stora minskas obönhörligen undersökningens värde, även om iakttagelser och slutsatser är aldrig så riktiga. Jag tycker inte att etnologin har råd att göra sådana förluster, särskilt som de egentligen är helt onödiga. Men i det fallet skall ansvaret kanske snarare utkrävas av institutioner, lärare och universitetssystem än av unga forskare.

Även efter flera genomläsningar tycker jag att Ehns avhandling — trots sina svåra metodiska brister — är ovanligt engagerande och stimulerande. Den är inte ett formfulländat arbete men den bär frukten inom sig. Tack vare författarens personliga klarsynthet och logiskt lättfattliga sätt att presentera sina iakttagelser kan Sötebrödet i mitt tycke betecknas som ett gott tillskott till den etnologiska vetenskap som befinner sig i ett omprövningsstadium. Förhoppningsvis kommer

den friska och intelligenta vetenskapsiver som redan finns hos Ehn i nästa arbete att kompletteras med insikten om forskarens formala skyldigheter.

Sven B. Ek

Lars Stackell: Den svenska västkustens havsbadort. En miljöstudie. Diss. Engl. summary. Konstvetenskapliga institutionen Göteborgs universitet. Göteborg 1974. 315 s., ill.

Lars Stackell: Västkusten förr. Badortsmiljöns liv och bebyggelse under 1800-talet. Natur och Kultur. Stockholm 1975. 238 s., ill.

Lars Stackell inleder sin konstvetenskapliga doktorsavhandling *Den svenska västkustens havsbadort* med att konstatera, att "kurorter från skilda tider har aldrig tilldragit sig något systematiskt intresse från konsthistorikers sida". Flera inlands-svenska brunnsorter har tidigare blivit föremål för ingående kulturhistoriska undersökningar — varvid varje författare koncentrerat sig på en enda brunnstyp — medan västkustbadorterna behandlats i några skrifter av tidningsmannen Claes Krantz och då i mera kåserande form. Därjämte bör i första hand nämnas C. V. Jacobowskys noggranna skildring av badorten Gustafsberg (1958, rec i Rig 1960). Ett gemensamt drag i de här nämnda studierna sägs vara, att "det personhistoriska och individuella i behandlingen överväger det generaliserande kring brunn- och badorternas strukturer". Stackells avsikt är däremot "att just generalisera, att sammanfattande interpretera en väl samlad grupp av svenska kurorter och se deras miljöstruktur . . . mot bakgrunden av den övriga svenska och den europeiska kurortskulturen och dess skilda nedslag" (s. 9 f).

Undersökningen koncentreras kring de sex äldsta västkustbadorterna — Gustafsberg, Strömstad, Varberg, Marstrand, Särö och Lysekil — vilka jämte Grebbestad var de enda som kommit till före 1850 och som dessutom ägt de mest påkostade byggnaderna. Från början utgjordes flertalet av dem av hälsobringande brunn- eller kurorter. De ganska många badorter, som växte fram under 1800-talets senare del, låg till största delen inne i eller i anslutning till skärgårdssamhällen, oftast fiskelägen.

Avhandlingens underrubrik *En miljöstudie an-*

tyder, att de enskilda byggnaderna inte står i centrum för intresset utan badortens totala miljö. Till denna har författaren även velat föra livet på badorten, som ofta var strängt reglerat av föreskrifter. Han framhåller uttryckligen, att undersökningen inte skall betraktas som "arkitekturhistoria i konventionell bemärkelse" och att han inte önskar att studera de enskilda byggnaderna såsom konstverk. I stället strävar han att komma nära "den syn som man återfinner inom ämnet etnologi" och pekar därvid på att hans syfte består i "att teckna en bild av och utreda det komplex av livsföring och fysisk miljö som utgör det svenska 1800-talets västkustbadort, hur det skiftar karaktär och nyttjas under denna period" (s. 11 f).

I avhandlingen spelar byggnadernas yttre utformning — närmare bestämt material, byggnadsskick och inte minst stilideal — en central roll, medan själva byggnationsprocessen inte ägnas någon uppmärksamhet. Detta kan delvis sammanhållas med källsituationen rörande det tidsskede, som författaren koncentrerar sig kring och som sträcker sig från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet fram till omkring år 1900. Att den främre tidsgränsen sättes här, motiveras med att "det 'institutionella' havsbadandet började luckras upp, emedan fritt badande utmed stränderna, utan speciella badterminer eller medicinskt betingade regler för dagligt liv, blev allt vanligare. Då bildas en havsbadort av ett nytt slag, där den långa sandstranden med servicebyggnader blir en central miljögeneratris" (s. 12). Författaren går dock inte närmare in på orsakerna till denna förändring men pekar på att det "var en naturlig följd av ökande möjligheter för än bredare samhällsskikt att periodvis leva ett rekreativliv" (s. 269). Man frågar sig dock, om en sådan faktor gjorde sig gällande så tidigt. Visserligen kan det hänvisas till förbättrade kommunikationer, men en ordnad semesterledighet blev inte lagstadgad förrän på 1930-talet.

Eftersom undersökningen inte sträcker sig längre fram än till sekelskiftet, finns det inte någon egentlig möjlighet att komplettera det befintliga arkivmaterialet genom intervjuer med t. ex. människor, som deltagit vid uppförandet av byggnaderna. Lämpliga informanter för sådana intervjuer kunde vidare ha varit personer, som arbetat på badinrättningarna liksom badgästerna själva och sådana individer bland den bofasta befolkningen som hyrt ut rum eller lägenheter.

Då hade man kunnat få en mera fullständig inblick i hur det dagliga livet fungerade på badorterna och kunnat belysa detta med självvittnesbörd både från de bofastas och badgästernas sida.

Vid analysen av själva byggnaderna har Stackell koncentrerat sig kring exteriörerna och de stilideal, som där gör sig gällande. Målsättningen har dock varit att spegla även interiörerna, vilket emellertid endast kunnat genomföras till viss del på grund av bristande material. Fotografier, teckningar, målningar och litografier har lämnat vissa upplysningar om inredningen men ritningar, som kunnat ge besked om planlösningen, har endast i ett mindre antal fall återfunnits — om de överhuvudtaget någon gång existerat. Särskilt i fråga om mera enkla byggnader påpekar författaren, att det aldrig behöver ha förekommit några ritningar. Detta stämmer med det intryck jag fått vid intervjuer med snickare och barn till sådana snickare och byggmästare, som uppfört hus i bohusslänska skärgårdssamhällen under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

Som källmaterial för att spegla badortsmiljön har Stackell kunnat nyttja fotografier, teckningar, tryckta badgästhandledningar, några samtida resebeskrivningar samt ett mindre antal personliga anteckningar förda av badgäster — men däremot inte av företrädare för den bofasta befolkningen (jfr s. 76). Dessa anteckningar har ofta formen av tidningsartiklar men även av memoarer, brev och dagböcker. Förutom upplysningar om ortens yttre byggnads- och naturmiljö erhålles genom sådana källor mera allmänna skildringar av livet på badorten, men man når dock knappast de enskilda individerna eller familjerna, t. ex. badgästernas dagliga relationer sinsemellan och framför allt inte kontakterna med den bofasta befolkningen, såsom hyresvärdarna. Får sådana interfamiljära kontakter på sommaren några konsekvenser för människornas livsföring även under övriga delar av året? Sådana frågeställningar har jag själv tagit fasta på i mina undersökningar kring sommargäster i Bohussläns kustbygder från senare delen av 1800-talet och fram till idag.

Det här nämnda skriftliga källmaterialet — såväl tryckt som otryckt — har författaren i stor utsträckning citerat efter tidigare kulturhistoriska undersökningar av de sex västkustbadorterna och bygger alltså egentligen inte på egen grundforskning. Genom efterlysningar i pressen skulle han

kanske ha kunnat nå tidigare okänt material förvarat i privat ägo — exempelvis brevsamlingar, fotografier och dagböcker — vilken metod jag själv använt med relativt stor framgång. På motsvarande sätt har jag sparat protokoll och handlingar från badbolag i bohusslänska kustsamhällen. Stackell säger sig också ha strävat att återfinna sådant material men funnit hur svårfångat det är beroende på att dessa bolag ”startades ... av badgäster och/eller ortsbor och i vars ägo de flesta handlingar kvarblev efter sedan bolagen avvecklats. I den mån de ej förstörts och överhuvudtaget existerat i större kvantitet, kan de återfinnas hos privatpersoner” (s. 13).

Kvantitativa uppgifter om besöksfrekvens på badorterna samt om badgästernas regionala och sociala rekrytering — vilka fakta utgör viktiga bakgrundsdata vid min egen analys av de kvalitativa intervjuvaren rörande relationerna mellan sommargäster och bofast befolkning — har jag kunnat nå via gästböcker på sommarpensionat samt genom anteckningar förda av privatpersoner, vilka hyrt ut lägenheter till sommargäster. Stackell säger sig emellertid inte vara närmare intresserad av sådana kvantitativa upplysningar (s. 14), även om han i en del fall faktiskt berör både varifrån badgästerna kommer och vilka yrkesgrupper de företräder (se t. ex. s. 45, 122).

Som allmän reflexion rörande Stackells analys av byggnaderna på de undersökta badorterna, skulle jag vilja framhålla, att han kunde något mer ha satt dem i relation till övrig bebyggelse på orten — t. ex. stadsbebyggelsen i gemen inom städerna Varberg, Marstrand, Lysekil och Strömstad. Han har visserligen tangerat detta problem i inledningen (s. 17 f, jfr s. 205 societetshuset i Strömstad 1836) men inte närmare utvecklat det. I en mindre studie 1971 rörande badorten Stillingsön har han däremot mera berört en motsvarande frågeställning. Han har därvid pekat på att de ganska enhetliga sommarvillorna på denna ort, vilka tillkommit under senare delen av 1800-talet, förutom sina ”tillskott av formidéer från utlandet” erhållit impulser från lokal byggnadstradition. Detta får i sin tur ses mot bakgrund av att dessa byggnader uppfördes av snickare från orten (L. Stackell, Stillingsön — en badort på Orust, Bohussläns hembygdsförbunds årsskrift 1971).

Efter att så utförligt som möjligt ha behandlat de sex äldsta västsvenska badorterna skildrar författaren de viktigare kur- eller brunnsorterna i

övriga Sverige och på kontinenten. Rent allmänt anser jag nog, att författaren något ensidigt letat efter förebilder till den västsvenska badortsmiljön inom övriga svenska samt kontinentala kur- och badorter. I stället kunde han t. ex. mera ha beaktat den lokala byggnadstraditionen. Kapitlen om de övriga svenska och kontinentala kurorterna får därtill sägas vara onödigt utförliga, särskilt med tanke på att de inte förmedlar någon ny kunskap, utan framställningen helt bygger på uppgifter i tidigare litteratur. Dessa avsnitt borde i första hand ha tjänat som hjälpmedel vid analysen av byggnadsmiljön inom de västsvenska badorterna, dvs ge anvisningar om varifrån förebilderna hämtats. Samtidigt skulle man därvid kunna få en uppfattning om i vilka avseenden dessa badorter avviker från sina kontinentala motsvarigheter eller med andra ord inspirerats från annat håll.

Författaren lämnar i stället en detaljerad skildring av var och en av de större kurorternas historia — både beträffande byggnaderna och utvecklingen av badlivet. Att han med denna framställning dock haft ett syfte liknande det som jag efterlyst, antys av hans klart uttryckta förhoppning att "ett studium av några kurortsmiljöers individuella drag kan ge ... en bakgrund till västkustbadorternas former och liv, speciellt i Gustafsberg och Strömstad" (s. 246). I slutet av kapitlet om de övriga svenska kurorterna tycker sig Stackell ha nått fram till att de västsvenska havsbadorterna "hämtade först sina former i organisationshänseende från inlandets brunnsinrättningar, men fann snart sin egen gestalt". Badgästerna drogs dit "i kraft av en 'ny' natur och nya terapeutiska metoder" (s. 259). Även i förhållande till kontinentala kur- och badorter låter sig skillnader urskiljas, varvid författaren pekar på "träet som det absolut dominerande byggnadsmaterialet ... Inte heller den svenska västkustens naturtyp går det att finna någon like till i länder utanför Norden" (s. 269).

Som summering av mina intryck från avhandlingen kan sägas, att jag som etnolog nog mera hade sökt att komma de enskilda badgästerna in på livet — såväl deras privata familjeliv på sommarorten som deras relationer till andra badgäster och till den bofasta befolkningen. En sådan kvalitativ inriktning på familjeplanet hade krävt, såsom ovan sagts, att tyngdpunkten i undersökningen förskjutits längre fram i tiden, så att man kunnat införskaffa intervjumaterial — både från

badgäster och åretruntboende — som komplement till samtida arkivaliska källor, vilka i många avseenden är sparsamma.

Därjämte bör det noteras, att kulturmötesproblematiken med fördel studeras inom de mindre skärgårdssamhällen, där badgästerna från och med senare delen av 1800-talet var inkvarterade i mera nära anslutning till de bofasta — än vad som gällde de äldre och större badorterna — och ofta bodde i samma hus fast i olika våningar. Till skillnad från Stackell använder jag hellre uttrycket sommargäst än badgäst i mina egna undersökningar, ty — såsom Stackell själv framhållit — spelar badet och dess kurativa funktion inte samma dominerande roll under 1900-talet som tidigare.

I fråga om författarens byggnadsstudier finner jag det intressant och värdefullt, att han söker belysa badortsmiljön i sin helhet och inte granskar varje byggnad som en lösryckt enhet. En sådan inriktning på helhetsaspekten har kommit att få allt större betydelse inom etnologiska byggnadsundersökningar liksom inom sanerings- och bevarandedebatten gällande tätorter. En etnolog hade därjämte lämpligen sökt att dokumentera även själva byggnadsprocessen samt människornas utnyttjande av byggnaderna. Dessa betraktas i så fall inte bara som statiska företeelser utan som en yttre ram för mänsklig verksamhet och ses ur en funktionell synvinkel.

Stackells avhandling trycktes 1974 i offset men utkom 1975 i något mera påkostat boktryck. Trots ändrad underrubrik erhåller man dock inte fler upplysningar än i avhandlingen om badgästernas liv, ty huvudtexten är i stort sett oförändrad, medan notapparaten utelämnats. Detta gäller även "metodiskt diskuterande avsnitt såväl som kapitel kring övrig svensk och internationell kurortsmiljö" (s. 9 f). I gengäld är den nya boken illustrerad med betydligt fler bilder.

Anders Gustavsson

Kurt Genrup: Gåsskötsel. En etnologisk studie med särskild hänsyn till skånska förhållanden. Diss. Deutsches Ref. Skrifter från Folkliivsarkivet i Lund 16. Lund 1975. 235 s., ill.

En svensk etnolog menar att det egentligen bara finns tre ting som i det allmänna medvetandet

numera utgör symboler för Skåne: korsvirkesgården, pilträden och gåsen. Samtliga dessa symboler har också tilldragit sig forskarnas uppmärksamhet. Mårtensfirandet t. ex. har flera gånger behandlats både i skönlitteratur och facklitteratur. Vissa bygder i Skåne har fått sin litterära berömmelse genom det tvåbenta husdjuret. Men om en främling föreställer sig, att gåsen spelade en betydande roll i landskapets näringsliv, så måste han tagas ur denna sin villfarelse. Hur det egentligen förhåller sig med gåsskötseln som näring visste man knappast något om innan Kurt Genrup i tryck presenterade ämnet i den föreliggande avhandlingen.

Någon monografisk framställning — i ordets egentliga mening — har Genrup inte syftat till att ge av sitt studieobjekt. Det är många aspekter på gåsskötseln som inte finns med i avhandlingen. Men man upptäcker snart, att det stora kapitlet Produktionssystem är den kärna, kring vilken de övriga kapitlen vuxit ut. Fokuseringen av vad förf. kallar för produktionssystem har medfört en naturlig avgränsning både tidsmässigt och geografiskt: det är nämligen bara i Skåne som samtliga i avhandlingen skildrade produktionsvarianter förekommer vid årtiondena före och efter sekelskiftet. Förf. anger noga vad undersökningen omfattar men någon direkt målsättning med ett klart definierat syfte med undersökningen anger han inte. Det framgår dock tydligt att det är de omnämnda produktionsvarianterna, deras utbredning, ålder och sociala omfattning som Genrup ingående vill belysa.

I sin historiska översikt över gåsaveln berör förf. medeltida fynd och hänvisar till lundautgrävningarnas benfynd, sammanställda av osteologen Lepiksaar. Det finns dock ytterligare belägg på tamgåsens förekomst i Sydsverige, främst från järnåldersboplatserna Valleberga och Rinkaby i Skåne.¹ Det är från denna tid den skånska tamgåsen först blir känd. Eftersom andra fågelrester, med undantag av tamhönsen, är mycket fåtaliga,

härleder sig benfynden med största sannolikhet från i fångenskap uppfödda djur. Även fynd från det medeltida Varberg vittnar om en tamgåsart. Bland djurrester från utgrävningarna i Varbergs fästning identifierade Lepiksaar tamgåsstammen. I jämförelse med andra fjäderfä, främst hönsen, var gässens antal ganska stort, varav Lepiksaar drar slutsatsen att den feta gåsstenen varit mycket mera omtyckt än hönsköttet bland krigarna på fästningen.²

På s. 22 konstaterar Genrup, att höns saknas i bouppteckningarna fram till mitten av 1800-talet, men att de mot slutet av århundradet uppträder allmänt. Denna notis aktualiserar en problemställning som tillspetsas av förf. själv på s. 32. Han skriver där nämligen att "det vore en intressant uppgift att studera proportionen gäss — annat fjäderfä genom tiderna. På grund av det spröda källmaterialet skulle man dock inte kunna göra mer än vissa antydningar." Samtidigt hänvisar förf. till vad Bringéus kommit fram till beträffande proportionen mellan gäss och ankor i Simrishamn.³ Det verkar som om Genrup skulle haft stor nytta av sådana uppgifter för denna fråga som är av principiell vikt. Medan förf. gör vissa försök att i olika sammanhang placera in gåsodlingen i djurhållningen i allmänhet (det talas om gåsens avvikande skötselmonster) och lika så ses gåsodlingen mot bakgrunden av lantbrukets utveckling, finner man knappast något försök att se gåsodlingen förankrad i fjäderfäskötseln. Man kan dock anta att fjäderfänäringen kan vara en given referensram för gåsskötseln. I synnerhet när man ofta misstänker att fluktuationen inom gåsnäringen får sin förklaring av de förändringar som inträffar i höns- och ankhållningen.

Kapitlet II, Arscykel — ett analysredskap, har till uppgift — liksom den historiska översikten — att ge en referensram till avhandlingens centrala analysdel. Kapitlet innehåller i stort sett de olika delmoment, som i regel utgör etnologins arbetsuppgifter när det gäller kreatursskötsel. Här

¹ J. Lepiksaar: Tierreste der Siedlungen von Valleberga und Rinkaby. I: Märta Strömberg: Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen (Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4. no. 4. 1961), s. 227.

² J. Lepiksaar: Djurrester från det medeltida nya Varberg. Varbergs Museum årsbok 1965, s. 96. Samma förf.: Djurrester från utgrävningarna i Varbergs fästning, Varbergs Museum årsbok 1966, s. 78.

³ Nils-Arvid Bringéus: Tradition och förändring i 1800-talets lantbrukshållning. I: Kristianstads Läns Hushållningssällskap 1914—1964, Kristianstad 1964, s. 73 ff.

I en förkortad version återger denna anmälan rec:ans anförande som fakultetsopponent vid disputationen den 10 nov. 1975.

presenteras gässen utifrån skilda aspekter i skötselns olika etapper. Den främsta anmärkning man kan göra här, är att man i detta avsnitt inte får en grundlig presentation av de olika gåsraser som under den aktuella tiden varit förhärskande i Sverige. Något längre fram i avhandlingen kommer förf. i alla fall in på dessa frågor när han vill förklara skillnader i värpningsförmågan mellan olika raser och först då presenterar han i förbifarten Skånegässen och Toulousegässen. Men det är inte bara *en* egenskap man bör efterfråga hos de olika raserna. Det gäller centrala frågor både i aveln och skötseln som man kan belysa mot bakgrunden av djurets egenskaper: tålighet, känslighet mot väder, hur rasen lämpar sig för gödning m. m. Man får t. ex. ingenstans reda på storleks- och viktförhållanden. Dessutom borde förf. mera preciserat när rasbytet ägde rum och vad detta hade för konsekvenser för skötselns praktiska sida likaså för produktionsriktningen.

Gässlakten har förf. behandlat styvmoderligt och uteslutit en hel del hithörande tekniska detaljer. När det gäller slakttiderna framhåller Genrup, att novemberslakten är förklarlig med hänsyn till gässens produktionscykel — gässen kan då sägas ha uppnått önskad vikt — medan decemberslakten hade till uppgift att tillfredsställa julens behov av färskkött. Att börja med kan man tillägga att dessa två slakttidpunkter är allmänt kända även i Mellaneuropa. Det intressanta är, vilket framhålles i äldre tysk litteratur, att gåsköttets goda smak avtar efter Mårtensdagen och försämras ju närmare julen man kommer.⁴

Slakten och den därmed sammanhängande plockningen krävde många hjälpande händer och arbetet hade på flera håll en festkaraktär. Förf. hänvisar härvid till G. Hobrohs undersökning om arbetsledningarna, som dock blott noterar två förekomster av gåsagille.⁵ Liknande uppgifter finner man i större utsträckning bl. a. från Västergötland som kan anses vara en av gåsodlingens replipunkter.⁶

⁴ Johann Georg Krünitz: *Oeconomische Encyclopädie* . . . Band XVI, Berlin 1779, s. 56 ff.

⁵ G. Hobroh: *Med folket i arbete och fest*, Lund 1939, s. 123.

⁶ Excerpter från *Folkminnessamlingen*, Nordiska museet.

Medan de första två kapitlen har karaktär av översikter med målsättning att ge bakgrund till vad förf. anser vara det väsentligaste, nämligen produktionssystemen, får dessa i tredje kapitlet en analys med självständiga frågeställningar. Man kan i korthet säga, att Genrup omstrukturerar sitt material och därigenom belyser hittills nästan okända sammanhang. Detta vittnar om ett verkligt skarpsinne hos förf. Det var långtifrån alltid så, att ett och samma hushåll tog hand om gåsskötselns samtliga moment från kläckning till slakt. Beroende på olika omständigheter — som förf. noga redovisar — tillkom en viss arbetsfördelning mellan olika hushåll under gässens väg från kläckning till slakt. Variationerna i denna arbetsfördelning var många, beroende på när ett hushåll överlämnade djuret till ett annat. Det uppstod sålunda en symbios dels mellan grannar, dels mellan bygder men även mellan sociala grupper. Med andra ord: under tiden 1870—1920 var det sociala och ekonomiska läget sådant, att det i vissa fall inte fanns utrymme för gässens omhändertagande året runt i samma hushåll — därför var man hänvisad till att dela upp gåsskötselns olika moment efter en bestämd arbetsfördelning.

När ett och samma hushåll tar hand om hela produktionscykeln står vi — enligt förf:s term — inför den "fullständiga skötseln". Denna form av skötsel förekom främst på bondgårdarna men finns även belagd från herrgårdarna. Förutsättningen för fullständig skötsel var en föga specialiserad lanthushållning, tillgång till billig arbetskraft samt lämplig mark för gåsbete. Bland de övriga produktionsformerna är avbrott i cykeln före stubbetet det intressantaste. Detta system praktiserades mellan olika bygder eller mellan småbruk och större bruksenheter, inkl. herrgårdar. Man kunde också inskaffa gäss till stubbete från utlandet och dessa gäss kallades (oavsett ursprungsort) för pommerska gäss. Fenomenet att herrgårdarna mest skaffade inhemska gäss medan bönderna tog hem pommerska gäss förklarar inte förf. Att döma av de paralleller som han drar med kontinenten, är detta system och den därmed sammanhängande handeln att betrakta som en typisk kontinental företeelse. Sydskandinavien har utgjort systemets nordligaste länk. I detta sammanhang vill man gärna göra förf. observant på ett tyskt verk av Heinrich Hecht, *Stand und Entwicklungsmöglichkeiten der ländlichen Gänsezucht und Gänsehaltung* in

Süddeutschland (1930). Detta arbete redovisar inte bara avbrottet i cykeln före stubbete utan också samtliga för Skåne aktuella produktionssystem med undantag för legosystemet. I Hechts arbete kan man också spåra liknande tendenser i arbetsfördelningen mellan husmän och bönder som Genrup konstaterar i sin avhandling.

Den intressanta infallsvinkel som Genrup använder sig av i avhandlingens centrala kapitel, nämligen att se näringen ur dess cykelvisa arbetsfördelning, kommer säkerligen att användas i framtiden. Modellen kan vara användbar snart sagt inom de flesta grenarna av näringsforskning såväl beträffande äldre tider som nutiden. Inom den folkliga boskapskötseln kan man använda sig av detta arbetssätt alltifrån dragdjursuppfödning till biskötsel. Genom att använda modellen kan man lägga upp ett koordinatsystem, i vilket det blir möjligt att placera in alla s. k. nischer (outnyttjade resurser för exploatering) som vi annars har få möjligheter att blottlägga.

I de sista två kapitlen drar förf. fram gässkötselns produkter (fjäder och kött) och deras konsumtion. Han säger att han inte syftar till någon fullständig redogörelse för konsumtionen utan hans avsikt är att ta upp konsumtionsfrågor "mot bakgrund av tillämpningen av de olika produktionssystemen och -typerna" (s. 139). Han förutsätter alltså, att det finns korrespondens mellan de behandlade gässkötselvariationerna och typen av konsumtion. Det är inte riktigt säkert att förf. har vunnit något med denna avgränsande deklARATION. Framställningen i dessa två kapitel är nämligen uppblandad med olika materialanalyser som klart faller utanför den angivna ramen framför allt när det gäller de äldre förhållandena, som inte har någon anknytning till de i boken presenterade produktionssystemen.

Momentindelningen av gässkötseln innebär att slakten till övervägande del ägde rum på större gårdar. Eftersom man plockade gässen vid slakten, blev fjäderproduktionen kvar på dessa gårdar. Denna produktion användes helt och hållet i det egna hushållet. Endast en ringa del av fjädern avyttrades. Efter den strängt genomförda naturhushållningens principer kan man ställa sig följande fråga. Hur anskaffade de skånska gårdar som inte hade gäss sitt behov av fjäder? Var sängutrustningen olika för gård med och utan gässkötseln? Vilken omfattning hade handeln med fjäder?

Kapitlet om köttproduktionen vill främst belysa växelverkan mellan egenkonsumtion och avsalu. Egen konsumtion hänvisar till den fullständiga skötseln medan de övriga systemen arbetade för avsalu. Förrådsgässen hade en vida större betydelse i den skånska gässkötselns historia än färskköttkonsumtion. Gåsen betraktades i stort sett som de andra färska varorna, man konsumerade inte gärna gåsen i färskt tillstånd. Samtidigt vet man — vilket förf. påpekar — att färskt kött, sålunda även gås, ingick i böndernas maträtter långt tidigare utanför Skandinavien. Mot 1800-talets mitt sker dock en förändring även i Skåne genom att förtäring av färsk gässtek börjar spridas bland allmogen. Det började i sydvästra Skåne under 1800-talets andra hälft och spreds sedan utanför landskapets gränser. Det är alltså frågan om att fira Mårten med gässtek — en högst intressant fråga vilken Genrup dock inte går in på i sin avhandling. Man kan förmoda att han härmed gör många av bokens läsare besvikna. Men jag kan trösta de intresserade med att han utförligt behandlat dessa frågor i en annan skrift från 1974.⁷

Avslutningsvis kan framhållas att — även om förf. inte har gett någon allsidig belysning av den skånska gässkötseln — avgränsningen är ganska lyckad med hänsyn till den målsättning förf. ställde, nämligen att åtskilja de variationer, i vilka den skånska gäsnnäringen var inordnad. Även om vissa aspekter saknas, har Genrup tagit hänsyn till de strategiska faktorer som utformade den skånska gässkötseln. Den stora behållningen av avhandlingen är framtagandet av produktionstyperna och deras relation till dels skötseltekniken, dels konsumtionen. I den välformulerade syntesen klarnar mönstret och detaljerna fogas till en helhet. Även den tilltalande yttre formen av avhandlingen bör nämnas, där berömmelsen skall delas med Etnologiska institutionen i Lund vars tryckeri svarat för avhandlingens tekniska utförande.

Mátyás Szabó

⁷ Kurt Genrup: Skånst Mårtensfirande. I: Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1973, s. 108—124.

Ragnar Pedersen: Seterbruket på Hedmarken. Fra system til oppløsning. Hedmarksmuseet og Domkirkeodden. Gjøvik 1974. 191 s.

I författarens förord nämns att föreliggande arbete ursprungligen skrevs som magistergradsavhandling i ämnet etnologi vid universitetet i Oslo. Tyvärr kompletteras inte upplysningen av hur omfattande tillrättslägningen av materialet varit i samband med publicerandet av boken, vilket gör det något svårt att rättvist bedöma innehållet utifrån en etnologisk synvinkel. Men jag utgår ifrån att förändringarna varit relativt små vad gäller idéer, synpunkter och faktainnehåll, även om den nu genom en smakfull, om än något traditionell, lay-out i första hand vänder sig till en bred, kulturhistoriskt intresserad publik.

Min bedömning blir kompromissartad, eller med andra ord, en kombination av fackmannens kritiskt diskuterande och anmeldarens innehållsmässigt presenterande form. Bokens grundtema är — med förlov sagt — mycket etnologiskt, klart preciserat i undertiteln *Fra system till oppløsning*. Utifrån verklighetens långsamma och kontinuerliga förändringskedja skapar Pedersen en koncentration kring två poler, den ena det fungerande betessystemet, vederbörligt beskrivet utifrån en materiell och social (men inte andlig) sektor, den andra "nedbrytningen" av systemet i fråga. Vetenskapligt präglas boken av en traditionellt funktionalistisk grundsyn med dess starka betoning av homogenitet och helhet.

Utöver det betänkliga i att vetenskapligt behandla verkligheten på detta sätt, vilket jag återkommer till, tycker jag personligen att det alltid vilar något sorgset och melankoliskt över dessa "när nya tiden kom till bygden"-undersökningar. Man får följa utvecklingen av något fungerande helt till dess totala nedbrytning, en bild som vi får också här, i dubbelt måtto till och med. Boken inleds nämligen med sköna fotografiska vyer över äldre, välputsade sätrar och avslutas med sätrar i förfall med inramlade väggar och tak. Den sista bilden är mycket stämningsfull och visar hur "skogen trenger inn på løkken".

Förf. skriver själv i sin inledning att han för det första valt ämnet Seterbruket på Hedmarken därför att det gäller ett geografiskt område, som är dåligt täckt i litteraturen och "for det andre vil en med en historisk-geografisk orientert funksjonsanalyse og et forsøk på å forklare

oppløsningen, behandle seterbruket fra en annen metodisk holdning enn det som tidligere har vaert vanlig".

Denna senare målsättning är både ambitiös och viktig. En forskningsinsats måste enligt mitt förmenande alltid prövas i förhållande till dess s. k. intressevärde, dvs. har man genom sitt arbete tillfört disciplinen som sådan något nytt och värdefullt att bygga vidare på — eller eventuellt förkasta? Ett privat frosseri i betydelselös knappologi, något inte helt främmande för etnologin, har knappast med forskning att göra.

Glädjande nog tillhör Pedersen den förra kategorin. Det nya och intressanta i angreppsvinkeln preciseras på följande sätt: "Avhandlingens første formål er å gi en beskrivelse av seterbruket på Hedmarken ca 1800—1930, og prøve å påvise hvordan setra fungerte som ledd i et økonomisk system sammen med garden, med andre ord systemets innhold og elementenes innbyrdes sammenheng og hvilke målsetninger de er underordnet."

Förf. visar hur säterbruket endast hade en sekundär funktion inom ekonomin i förhållande till jordbruket. En viktig uppgift hade djuren i att förse åkrarna med gödsel, medan mjölkproduktionen aldrig var omfattande nog för försäljning utan bara tillgodosåg gårdens krav på självförsörjning. På vintern räknade man inte med någon avkastning, säger förf., utan höll i stället så många djur som möjligt vid liv genom s. k. svältfödning. Hästarna erhöi det bättre fodret medan korna fick hålla till godo med halm, löv och liknande. Antalet dragdjur var stort men det behövdes i ett jordbruk, där de många åkrarna vanligen låg långt ifrån varandra och bearbetades med årder.

På basis av genomgångna matriklar visar förf. också, att säterslåttern faktiskt hade liten betydelse för gårdens samlade höproduktion. Detta är intressant med tanke på den teori som hävdar, att fäboden vuxit fram med gården som utgångspunkt på grund av ett ökat krav på bete och på vinterfoder. Eftersom arbetskraften i första hand behövdes inom jordbruket gällde det att på alla sätt spara på foderåtgången och därför lät man korna gå ute om hösten, så länge som möjligt, fram till första snön i november var inte ovanligt.

Korna betraktades som mjölkproducenter bara under sommaren, säger Pedersen, men tillägger samtidigt, att produkterna var beräknade att

räcka för hela året. Enligt olika källor som förf. hänvisar till tycks emellertid en ko under sätertiden producera i det närmaste lika mycket som hela årsutbytet för en "vanlig" ko. "Regner vi en setertid på 12 uker med genomsnittlig 6 potter pr. dag, blir det 504 potter melk. Dette stemmer bra sammenlignet med hele årsutbyttet for en ku på Jønsberg landbruksskole i 1851 som er oppgitt til 574 potter" (s. 145). Ytterligare några exempel visar, "at det er en god overensstemmelse mellom de forskjellige kildene om forventet normalutbytte av smør og ost".

Men dessa påståenden talar, om de nu är rätt tolkade, delvis emot författarens egen hypotes om en styvmoderligt behandlad näringsgren med främsta uppgift att komplettera jordbruket. Här ser vi ju hur effekten av säterkons mjölkningsperiod leder till en relativt sett hög produktionsnivå. Men egentligen är detta nu inte så underligt med tanke på att korna vanligen kalvar på våren och därför oavsett dåvarande form av skötsel står i sin under en stor del av vintern. Kanske överbetonas i detta sammanhang effekten av näringens ensidiga inriktning på kvantitet eller så har innovationsfenomenet kvalitetssyn redan gjort sig gällande i den statistik förf. anför?

I anslutning till ovannämnda resonemang skriver förf.: "Februket på Hedmarken synes stort sett bare å ha dekket gardens eget behov for melkeprodukter, og noe saerlig overskudd til salg ble det aldri" (s. 146). Det senare påståendet om frånvaron av en avsaluproduktion är både viktigt och ovedersägligt, men meningens första del borde bättre ha diskuterats. Som jag ser det är det meningslöst att tala om nöjaktig behovstäckning när man inte samtidigt analyserar efterfrågan. Det är ju självklart, att det inom ramen för en gårds självhushållning råder överensstämmelse mellan produktion och konsumtion rent siffermässigt, men den för etnologen intressanta frågan måste gälla, huruvida önskemålen och värderingarna vad beträffar konsumtionen av födoämnen i fråga motsvarar det faktiska utbudet.

Att balansen var ojämn antyder förf. själv när han nämner att "smøret ble brukt med sparsommelighet" och i samma riktning talar det optimala utnyttjandet av mjölken.

Men vilka var de faktorer, som dirigerade — och prioriterade — arbetsresurserna med hänsyn till rådande konsumtionsvanor? En studie av

sambandet mellan produktions- och konsumtions-system med utgångspunkt från idéer och värderingar kring det senare skulle kunna vara en intressant aspekt för en etnolog. Mer indirekt är förf. inne på samma linje, när han i inledningen talar om boken som en studie "i hvordan menneskene utnytter en ressurs, nemlig beiter, hvilke produkter man får og hvilken betydning disse har for livsførselen på gården" (s. 9). Mitt förslag är emellertid i detta sammanhang mer en idé än en kritik. För Pedersens del förelåg knappast de tekniska möjligheterna för en sådan analys.

Innan jag går in på den diskussion av begreppet system jag antydde i min inledning, vill jag bara komma med några strödda reflexioner av skilda slag hämtade från de mer deskriptiva avsnitten. I kapitlet Setra — Landskapet skriver Pedersen att sätrarna blev lagda där det fanns gott bete. Det är säkert riktigt, men det hade också varit intressant att på mikronivå, dvs. med utgångspunkt från några enskilda gårdar, mer i detalj diskutera varför man la husen just på den och den platsen och inte lite längre bort. Frågan kan tyckas ovidkommande men exempelvis i Sydeuropa finner man ett klart samband inte bara mellan landskapet och sätern (gott bete, tillgång till vatten etc.) utan mellan det exakta läget och djurens inneboende betesvanor (jfr Nord-Nytt 1972: 3 s. 169).

Husmännens relation till jordägarna och deras möjligheter att hävda sin rätt till allmänningen (men ej till fåbod) är ett annat tema man skulle kunnat behandla långt mer ingående. Annars tycker jag nog att förf. genom en mängd talande citat fint plockat fram människorna bakom tingen.

Mycket av innehållet i boken är tekniskt deskriptivt, koncentrerat till husplaner och hus typer, inredningsdetaljer och knuttimring, osttillverkning etc. Efter en genomgång av en rad tekniska betingelser som verkat starkt normerande på byggnadsförhållandena kompletterar förf. bilden med en funktionsanalys. Någon större samverkan mellan form och exempelvis social differentiering tycks emellertid inte materialet visa på. Men rent allmänt går utvecklingen av säterhusens utformning från homogenitet till variation.

Lite längre fram i avhandlingen tar förf. upp frågan om lönersättning för dem som arbetade

på sätrarna och begår då samma fel som så många andra i liknande fall, nämligen att presentera en mängd löneuppgifter i kronor och ören utan att samtidigt redogöra för pengarnas aktuella köpkraft.

Förändringsaspekten kretsar kring uppfattning om säterbruket som ett ekonomiskt system. Den starkt utnyttjade betesresursen krävde sträng reglering i form av bl. a. begränsat antal djur, fixerad sätertid och systematisk betescirkulation. Men vid mitten av 1800-talet gör sig gällande en förändrad syn på kreatursskötseln, präglad av kvalitetssyn med inriktning på avsalu. Detta rimmade dåligt med den traditionella formen för säterbruk och Pedersen visar hur lantbruksreformatorerna under 1800-talets senare del propagerade för att djuren inte längre skulle sändas till säters utan födas hemma med hjälp av produktion av foderväxter. Ett led i denna utveckling utgjorde upprättandet av mejerier. Deras mjölkuppköp kunde vanligen bara ske från gårdarna eftersom sätrarna låg alltför svåråtkomligt till.

Sammanfattningsvis sker enligt Pedersen nedbrytningen av systemet dels genom en viktig inre faktor, nämligen strukturförändringen i jordbruket med övergång från sädesodling till växelbruk och nyodling, dels genom tre externa faktorer; brist på arbetskraft, högre värdesättning av skogen samt utnyttjandet av säterområdena för fritidsaktiviteter.

Det är emellertid positivt att förf. poängterar, att denna upplösningssprocess är relativt långsam med rötter ända tillbaka till 1700-talet, kännetecknad av en gradvis reducering av säterns funktioner. Denna syn mildrar något den starka känsla av traditionell funktionalism man får inledningsvis — och inte minst i underrubriken *Fra system till oppløsning*. Men det är ändå denna fråga jag till sist vill diskutera utifrån en mer teoretisk synvinkel.

Två basbegrepp i avhandlingen utgör *ekonomiskt system* och *struktur*. Intetdera diskuteras mera ingående och över huvud taget står empirin ganska så naken och isolerad från sin teoretiska överbyggnad. Jag kanske skall mildra min invändning något genom att påpeka, att jag inte a priori anser teori vara ett "sesam — öppna dig" för all "verklig" vetenskap, exempel på motsatsen låter sig lätt mångfaldigas. Men använder man viktiga begrepp som primära arbetsredskap i en avhandling tycker jag nog att de

också tillfredsställande bör diskuteras.

Båda begreppen är okritiskt övertagna från professor K. Kolsrud, dvs. förf. ger oss en uppfattning, att de är oproblematiske och självklara och gör inget försök att placera in dem i ett vetenskapsteoretiskt sammanhang.

Den "klassiskt" funktionalistiska syn, som enligt min mening kommer till uttryck i avhandlingen, har under de två senaste decennierna mötts av en hel del kritik. Jag skall nu inte här fördjupa mig i detta, bara citera några rader från Daun-Löfgrens arbetskompendium *Etnologiska metoder från Folklivsarkivet i Lund* (kap. Funktion och funktionalism):

"Denna funktionella aspekt, som vi tidigare omnämnt, har fortfarande central betydelse i antropologisk och etnologisk forskning, däremot har andra delar av funktionalisternas teoribildning visat sig mindre hållbara. Synen på kulturen som en biologisk organism, där alla delarna var välintegrerade och avhängiga varandra, gjorde det svårt att studera förändring. Ofta fördes de funktionalistiska resonemangen för långt. En del funktionalister hävdade, att ett kulturellt system endast accepterar de nya element, som förstärker och bevarar det, men avvisar element som ej går att integrera. Detta ger en bild av ett system som är så flexibelt och motståndskraftigt att verklig förändring blir omöjlig. Andra funktionalister såg främst förändring som en nedbrytande process. Många av de förändringsstudier som gjordes i utomeuropeiska samhällen blev ofta studier av *upplösning* snarare än studier av hur nya kulturformer växte fram. Detta gällde även för en stor del av den etnologiska forskningen kring bondesamhällets omvandling".

Denna lätt romantiska syn på upplösningen av ett "välintegrerat" samhällssystem gjorde det lättare (och intressantare?) att se vad som försvann än vad som kom till eller som den franske antropologen M. Godelier säger det i *Bas och överbyggnad* (1975): "Det är långt ifrån så att gamla produktionsförhållanden och övriga sociala relationer försvinner i ett enda slag från den historiska scenen. De transformeras i stället." Med andra ord skulle man kunna säga, att nya kulturformer växer fram snarare än att det gamla upplöses. Att detta inte bara är en semantisk fråga återkommer jag till lite längre fram. Här skulle jag bara vilja ställa en försynt fråga: när får vi studier av "från oppløsning till system"?

För att ersätta studiet av oppløsning med stu-

diet av transformationer måste man enligt min mening uppfatta begreppet struktur i marxistisk eller modern strukturalistisk bemärkelse, den senare då främst i fransk tappning. Pedersen skiljer inte klart på begreppen system och struktur, vilket gör det hela förvirrande. Men framför allt är hans forskning uttryck för en funktionalistisk struktursyn, en enbart empiriskt grundad analys av det ekonomiska systemets *synliga* funktionssätt för vilken strukturen utgör en del av den empiriska verkligheten. Men varken för Marx eller för Lévi-Strauss sammanfaller "strukturen" med de synliga "sociala relationerna" utan utgör en nivå av verkligheten som är *osynlig* men ändå närvarande under de synliga sociala relationerna.

Denna skillnad mellan å ena sidan en funktionalistisk struktursyn för vilken strukturen tillhör den empiriska verkligheten (exempelvis Radcliffe-Brown), å andra sidan exempelvis Lévi-Strauss eller Godeliers uppfattning om den strukturens inre dolda logik, som visserligen tillhör verkligheten men inte den empiriska, är mycket viktig att hålla isär. Den senare uppfattningen grundar sig på antagandet att verkligheten långt ifrån alltid motsvaras av "fakta" och att därför exempelvis analysen av ett ekonomiskt system inte får sammanblandas med observationen av dettas synbara aspekter.

Om man utgår ifrån att elementen i en struktur faktiskt kan bytas ut *utan* att relationerna mellan elementen nämnvärt förändras, faller mycket av den upplösningssyn jag ovan kritiserat. Mycket ofta är det som ovan nämnts i stället tal om transformationer av samma grundläggande struktur eller av "identiska" strukturer i till synes (av elementen att döma) helt skilda fenomen.

Ett bra exempel på det senare är E. Leachs strukturella analys av de matrilineära och patrilineära samfund, som av Malinowski m. fl. klassificerades som helt olika. Men genom att tänka i relationer i stället för i konkreta enheter visar Leach att de två släktskapssystemen faktiskt uttrycker *jämförbara* relationer mellan elementen, något som bl. a. kommer till uttryck i deras resp. uppfattning om och lösning av fenomenet häxeri.

Som en sammanfattning på denna strukturalistiska exkurs tror jag det är viktigt att påpeka, att den "klassiska" funktionalismen med dess alltför starka betoning av de konkreta kulturelementen på bekostnad av en analys av *relationerna* mellan dem, faktiskt inte längre utgör krönet på äm-

nets vetenskapsteoretiska utveckling.

Mina senaste invändningar skall naturligtvis i första hand uppfattas som komplementära, inte kritiska, eftersom det är frågan om alternativa synsätt. Eller med andra ord, även om kontentan av det jag sagt ovan uttrycker en önskan om "bättre" teoretisk skolning av etnologen innebär det inte att ämnet skall lämna den induktiva, beprövade och trygga (?) vägen till förmån för spekulativa, teoretiska deduktionsanalyser. Men kanske vore en kombination befruktande för ämnets fortsatta vetenskapliga existens?

Under alla omständigheter utesluter inte dessa båda "hållningsätt" varandra, och jag tror, att även om man idag tveklöst kan karakterisera etnologin såsom varande komparativ, kvalitativ, empirisk etc. (jfr N.-A. Bringéus Introduktion till etnologin, stencil, Lund 1973) måste morgondagens etnologi — om nu ämnet tillåts att existera — få en vidgad teoretisk inriktning och fördjupning. Men hur som helst, så vill jag sammanfattningsvis poängtera, att Pedersen gjort ett intressant arbete med till synes stora kunskaper och insikter i sitt ämne. En viktig vinst är bl. a. hans försök att slå hål på myten om säterbruket som ett givet dominerande inslag i ekonomin, där det existerade.

Gunnar Alsmark

Kurt Lindner: Geschichte und Systematik der Wolfs- und Fuchsangeln. Uppsala 1975. 50 s., ill. (= Inst. f. allmän och jämförande etnografi vid Uppsala universitet. Occasional Papers III).

I en av professor Sture Lagercrantz utgiven skriftserie har dr Kurt Lindner, vår främste nu levande kännare av antik och europeisk jaktlitteratur och jakttradition, framlagt resultaten av sina undersökningar om metoden att fånga varg och räv med betad krok. Ett lyckligt fynd på det schwabiska slottet Warthausen av två sinsemellan skiljaktiga sådana jaktredskap ger en föreställning om den konkreta bakgrunden till ett par redan från medeltida källor kända heraldiska bilder. Materialet synes dock vara ganska sprött och man kan fråga sig om det är helt uteslutet att dessa vargkrokar kan vara i äldre tid utförda rekonstruktioner efter vapenbilderna. Förf. påpekar själv att en av de familjer som i

sitt vapen förde en sådan bild varit ägare till Warthausen.

På säkrare mark står förf. när det gäller de sinnrikt konstruerade, med fjädning utrustade krokrokar som kom i allmänt bruk i slutet av 1700-talet. Redan på 1500-talet gjordes emellertid experiment med sådana, såsom framgår av ett par här publicerade bilder ur en i senaste världskrig förkommen handskrift i Preussische Staatsbibliothek. Den äldsta säkra uppgiften om användningen av en sådan mekaniskt verkande krok trycktes dock märkligt nog på svenska, i Gabriel Bonsdorffs 1782 i Åbo ventilerade avhandling Om de allmännaste djurfängen i Tavastland.

Uppgifter i jaktlitteraturen och bevarade föremål i museerna gör det möjligt att urskilja och lokalisera flera olika typer av varg- och rävkrokar. Bl. a. ges goda avbildningar och beskrivningar av de redan av Ilmari (inte J.!) Manninen uppmärksammade estniska exemplaren i museet i Tartu. Man kan förvänta sig att ytterligare material nu framkommer. I Deutsche Jägerzeitung 70, 1917, s. 167 publicerade M. F. Feldhaus ur ett manuskript från 1405 i universitetsbiblioteket i Göttingen ett redskap som han ansåg vara avsett för fångst av grävling. Bilden är i manuskriptet inte försedd med någon rubrik eller kommentar men står tillsammans med ett par bruksanvisningar för vargift. Det kan knappast råda någon tvekan om att det är fråga om en vargkrok, närstående den som Lindner avbildar från Historiska museet i Hannover och från Institutet för viltforskning och jaktkunskap vid universitetet i Göttingen. Ett exemplar av samma typ finns också enligt förf. i Nationalmuseet i Helsingfors (Museumvirasto, såsom förf. skriver, är det överordnade ämbetsverket, på svenska Museiverket). Det är dock ovisst om det medeltida redskapet kan jämföras med dessa. Antalet krokrokar är här åtta i stället för fyra på de bevarade exemplaren, hullingarna är riktade inåt och inte utåt och utlösningmekanismen inte heller, så vitt man kan se, helt överensstämmande.

Förf. menar att säkrare kunskap om vargkrokens äldre historia på grund av redskapets användning som vapenbild kräver medverkan från heraldisk forskning. Det gäller härvid inte blott familjevapen utan även stadsvapen. Jag kan som exempel anföra ett sådant från Brzeg (Brieg) i Schlesien. I ett notariatsintyg 1314 förklarar sigillet på en handling från 1372 vara äkta och be-

skrivs i samband därmed som "decipula quod vulgariter Wolfzense dicitur". Vapenbilden uppvisar tre halvmånformade figurer, med armar förenade med en ring i vapnets mitt.¹ Bilden är alltför schematisk för att ensam kunna förklara konstruktionen, men denna och termen "varglic" är värda att lägga märke till i detta sammanhang.

Av särskilt intresse för svensk forskning är det avsnitt förf. ägnar åt vad han kallar den skandinaviska typen. Även i detta fall får tillgängliga uppgifter om det verkliga bruket av redskapet sägas vara i klenaste laget. Framställningen hos alla äldre jaktskribenter synes bygga på några reseanteckningar av den unge, sedermera så kände zoologen och målaren Wilhelm von Wright, tryckta i första årgången av Tidskrift för jägare och naturforskare (1832), av Lindner karakteriserad som "en av de äldsta jakttidskrifterna i världen och en sann guldgruva för jakt-historikern". Den enkla kroken med sitt bete säges här ha varit fästad vid en sprättsnara av sedvanlig typ, gillrad vid en stubbe el. d. Vid utlösningen lyftes djuret i luften, medan det eljest måste ta ett språng för att nå bytet. H. Von Wright har i sin tur fått uppgiften om detta fångstredskap vid ett besök hos dåvarande pastorsadjunkten i Jukkasjärvi i Torne lappmark i nordligaste Lappland Anders Fjellner: "Af Herr Mag. Fjellner fick jag beskrifning på ett såvida jag känner hittills obeskrifvet sätt att fånga Varg, Vilfrass och Räf, med Krok" (Tidskrift för jägare och naturforskare 1, s. 350). Den åtföljande bilden är identisk med den ena (den vänstra) bilden hos Lloyd, vilken återges av Lindner. Fjellners opålitlighet har i åtskilliga andra hänseenden blivit klarlagd och det är därför beklagligt att hans uppgift om rävkroken inte kunnat styrkas ur andra källor. Inte minst uppgiften att man använde en "krok — — — helst af ben, emedan Räfven skyr Jernet" ökar ens betänksamhet (om Fjellners egendomliga personlighet, se Björn Collinder, Svenskt biografiskt lexikon 76, 1964).

Den omständigheten att kroken i de svenska uppgifterna säges vara tillverkad av ben, inte av metall, ger förf. redan inledningsvis anledning att betona att föremål av detta slag i de förhistoriska fynden inte med nödvändighet behöver tol-

¹ Brev 1924 från Städtisches Museum i Brieg till Nordiska museet (306 a/24).

kas som fiskeredskap. I bakgrunden skymtar perspektivet att fångstkrokens ursprung kan vara att söka i "de av fisket starkt präglade kulturfa-serna vid stränderna av Östersjön eller Nord-sjön".

Hela undersökningen är genomförd med den kringsynthet, lärdom och akribi som man är van att möta i förf.:s rika och alltid lika stimulerande vetenskapliga författarskap.

Gösta Berg

Rut Liedgren: I Sölvesborg under 1800-talet. Nordiska museet. Stockholm 1974. 365 s., ill.

Rut Liedgren ger i *I Sölvesborg* på 1800-talet en omfattande och detaljrik skildring av en småstad i omvandling, en undersökning på bred basis, som har aktualitet i dag, när intresset för bevarande av hela kulturhistoriska miljöer ökat. Byggnationen beskrivs i ord och bild, eftersom den lokala bebyggelsen här liksom i de flesta äldre svenska städer återspeglar stadens historia på ett direkt och åskådligt sätt.

Sölvesborg drabbades år 1801 av en förödande brand och endast kyrkan, som anses vara från 1200-talets mitt, borgruinen från 1100-talet samt gatunätet i centrum ger en antydning om stadens medeltida förflutna. Källmaterialet från tiden före 1801 är magert, eftersom mycket förstördes i branden. Viktiga källor från 1800-talet är brandförsäkringshandlingar, mantals- och taxeringslängder, kartor och stadsplaner. Det material, som insamlades av Nordiska museet 1951—52, har utnyttjats tillsammans med ett rikt och intressant äldre bildmaterial.

1800-talsbyggnationen delas in i fyra perioder, som svarar mot den ekonomiska utvecklingen i staden. Första perioden slutar 1836, när man återfick de vid Roskildefreden förlorade stadsrättigheterna, den andra 1855, då stapelrättigheterna återvanns och den tredje 1875, det år den nya byggnadsordningen antogs. Den fjärde perioden karaktäriseras av industrialisering och järnvägsbyggande och sträcker sig in på 1900-talets början.

Läsaren får en inblick i hur småhus- och gårdsbebyggelsen mot århundradets slut alltmer ersätts av hyreshus med affärslokaler i bottenvåningen och villor i områdena utanför den medeltida stadskärnan. En ny grupp offentliga byggnader som t. ex. sjukhus, stationshus, frikyrkor och samlingslokaler uppfördes efter 1875 i den gamla stadens ytterområden och i de nyanlagda stadsdelarna. Förf. strävar efter att ge en fullständig bild av 1800-talets Sölvesborg och uppmärksammar bl. a. skolväsendet, de sociala inrättningarnas framväxt, renhållningen i staden, stensättning av gator och trottoarer och byggnadsdetaljer som yttertrappor, hörntorn, dörrar och skyltfönster. Rekreation och fritid behandlas i ett särskilt avsnitt och vi får följa sölvesborgaren till hälsobrunnen, teatern och lantstället.

Småstadskaraktären, som än i dag utmärker staden, dokumenteras väl. Detaljrikedomen är kanske något stor. Arbetet hade vunnit i överskådlighet om avdelningen "personalia" skurits ner något och de större ingrepp, som förändrat stads-bilden framhävts mera. Möjligen hade framställningen fått ökad klarhet om förf. gjort en mer sociologiskt inriktad kartläggning av staden och inte haft dispositionen i Gregor Paulssons Svensk stad som förebild.

Monika Minnhagen-Alvsten

KORTA BOKNOTISER

Uppsala universitets matrikel 1951—1960. Utg. av *Ake Dintler* och *Lennart Grönberg*. Uppsala 1975. 682 s.

De svenska universitetens matriklar anses med rätta som viktiga bidrag till den personhistoriska litteraturen. Universitetsfolkets "meriter" blir i dem så fullständigt förtecknade som på intet annat ställe. Det bör emellertid framhållas att en universitetsmatrikel även utgör en mycket betydelse-

full och svårersätlig bibliografisk källa. Forskarna i våra dagar placerar resultatet av sina lärda mödor på de mest oväntade och ofta svåråtkomliga ställen. I matrikeln är det lätt att spåra upp en vetenskaplig uppsats som man inte vet eller glömt, var någonstans den blivit publicerad.

Mer behöver inte sägas för att man skall förstå vilken viktig och glädjande händelse det är att Uppsala universitet nu låtit utge en matrikel för åren 1951—1960. Denna anknyter direkt till

matrikeln som utkom 1953 för åren 1937—1950. Den nya matrikeln är en diger volym, den omfattar nära 700 sidor och innehåller — enligt förordets uppgift — 789 biografier. Att den präglas av akribi och fullständighet därför borgar redan de båda utgivarnas namn. Företagna stickprov bekräftar att detta omdöme är riktigt.

Innan man börjar studera eller rättare begagna den nya matrikeln, bör man emellertid *noggrant* studera förordet. Där anges nämligen viktiga förtydliganden och kompletteringar till bokens titel. Det biografiska materialet har framförts till 1 juli 1969 och de bibliografiska uppgifterna till år 1965. Detta gör att nästan varje biografi framstår som en torso. Läsaren får veta mer än vad boktiteln lovar men förblir okunnig om det som hänt efter år 1965, resp. 1969. Det anges ej ens vilka av de biograferade som avlidit efter 1969. Detta årtal borde ha markerats tydligare än genom den korta notisen i förordet.

Det ovan sagda kan illustreras med ett enda exempel: före universitetskanslern A. Thomson. Det är mig veterligt det enda ställe där hans rika och betydelsefulla forskarproduktion blivit fullständigt förtecknad. Vem kunde utan matrikelns hjälp räkna ut att hans Tal till Lunds studenter 4 okt. 1939 är publicerat i Önnestads elevförbunds årsbok 1939? Om hans betydande forskarinsatser efter 1965 nämnes i enlighet med de fastställda principerna ingenting.

Det är att hoppas att nästa matrikel värdigt fortsätter traditionen från de föregående och kompletterar uppgifterna för samtliga här biograferade personer. Ett lika stort önskemål är att fortsättningen kommer så snart det är möjligt.
Hg Pl.

Historieläraryarnas förenings årsskrift 1975.
Redaktör: *Hans Lennart Lundh.* Stockholm 1975, 118 s.

I anslutning till det europeiska byggnadsvårdsåret är en stor del av denna skrift ägnad åt kulturminnesvården. Sålunda ger Visbyrektorn Lennart Bohman en litteraturoversikt Kring temat bevara — förnya och skriver dessutom om Bygdens arv och landskapets omvandling. Bergslagens kulturchef Sven Rydberg redogör under rubriken Industri-

minnesvård — några praktikfall för sina erfarenheter inom det egna verksamhetsområdet. Slutligen ger kommunalrådet Gösta Sandin en skildring av den på många sätt förebildliga restaureringen och förnyelsen av Högbo bruk i Sandviken, där den gamla bebyggelsen på ett naturligt sätt kunnat omdanas till centrum för kultur och rekreation.

Halva innehållet utgöres emellertid av en översikt över nyutkommen svensk litteratur, som alltid i denna årsskrift utmärkt välredigerad. Också här spelar det kulturhistoriska boktillskottet en framträdande roll. Man läser genomgående anmälningarna med intresse och utbyte och kan i de allra flesta fall dela recensenternas omdömen och värderingar.

Det är överhuvudtaget glädjande att kunna konstatera att skolans män är benägna att vidga ramen för ämnet historia att omfatta även annat än statslivet, som tidigare spelade en så framträdande roll i undervisningen.

G. B.

Björn Gidstam: Det gamla landet.
Strövtåg i Varend. Norstedt & Söner.
Stockholm 1974. 204 s., ill.

Författaren och tecknaren Björn Gidstam har i en utsökt vacker volym velat ge en helhetsbild av sin barndoms bygd, "det svenska kulturlandet Varend". Det är alltså Carl von Linnés, Vilhelm Mobergs och Elisabeth Bergstrand-Poulsens litterära domäner han här beträder. Med stor förtrogenhet och omisskännlig kärlek till ämnet har han skildrat sina minnen och upplevelser i bygden, där både naturen, kulturen och historiska minnen blir tecknade.

När det ovan anges att boken är "ill.", så är detta verkligen ett understatement. De utsökta teckningar som boken prydes av på var och varannan sida är inte bara en vacker syn för ögat utan också dokumentariska vittnesbörd om Varends natur och kulturminnen från olika tidsepoker. Även om det inte finns några litteraturhänvisningar i boken, märker en insiktsfull läsare att förf. grundligt studerat källorna till bygdens liv och historia. En utmärkt, ritad karta och ett fullständigt sockenregister förhöjer värdet av boken.

Hg Pl.

NYA BÖCKER

från

Nordiska museet

DEEP SEA SAILORS

av Knut Weibust

2:a uppl.

Pris 90: —.

SISTA LASSET IN

Studier tillägnade

Albert Eskeröd 9 maj 1974

Pris 46: 75.

KRUKAN FRÅN RAUS

av Otto von Friesen

Pris 25: 30.

KARAMELLER

Om kulturhistoriskt godis
från skådebröd till sega rätter

av Birgitta Conradson

Pris 12: —.

Priserna exkl. moms.

Genom bokhandeln eller direkt från Nordiska museet,
Bokförmedlingen, 115 21 Stockholm. Tel 08/63 05 00.

Folklivsforskning och kulturhistoria

i böcker från Institutet för folklivsforskning

Etnologiska handbokshäften

- Fredrik Barth*: Diffusjon — et tema i studiet av kulturella processer 3:—
- Ake Daun*: Etnologi — en kulturvetenskap ..... 3:—
- Ake Daun*: Det etnologiska studiet av kulturell variation ..... 3:—
- Alan Dundes*: Den devolutionistiska premissen i folkloristisk teori 3:—
- Göte Edström*: Bibliografisk hjälpresta i folklivsforskning 4: 50
- Sven B. Ek*: Högkonjunkturer, innovationer och den folkliga kulturen ..... 4:—
- Albert Eskeröd*: Övertro och häxprocesser ..... 3:—
- Per Gräslund*: Harstena och Kråkmärö. En skiftad och en oskiftad skärgårdsby ..... 4:—
- Bengt Holbek*: Balladen och folket 4:—
- Bengt R. Jonsson*: Två vissamlingar från 1600-talet ..... 4:—
- Bengt af Klintberg*: Gasten i svensk folktradition ..... 4:—
- Anna-Maja Nylén*: Som man är klädd blir man hädd 5: 50
- Juha Pentikäinen*: Testfrågor, kontextfrågor och källkritiska frågor i intervjun ..... 3:—
- Juha Pentikäinen*: De döda utan status ..... 3:—
- Juha Pentikäinen*: Repertoaranalys 4:—
- Knut Weibust*: Landskap — redskap — manskap ..... 4:—

Ovanstående skrifter kan endast erhållas till dessa priser genom skriftlig beställning. Priser inkl. moms.

Böcker

- Ake Daun*: Förortsliv. En etnologisk studie av kulturell förändring. Prisma ..... C:a pris 58:—
- Billy Ehn*: Sötebrödet. En etnologisk skildring av jugoslaver i ett dalsländskt pappersbrukssamhälle. Tidens förlag ..... C:a pris 29:—
- Lars Levander*: Fattigt folk och tiggare. Gidlunds förlag ..... C:a pris 30:—
- Lars Levander*: Brottsling och bödel. Gidlunds förlag ..... C:a pris 47:—
- Lars Levander*: Landsväg, krog och marknad. Gidlunds förlag ..... C:a pris 47:—
- Claes Lundin och August Strindberg*: Gamla Stockholm. Med efterskrift av Mats Rehnberg. Gidlunds förlag C:a pris 61:—
- August Strindberg*: Svenska folket I—II. Med illustrationer av Carl Larsson m. fl. Gidlunds förlag ..... C:a pris 68:— per del

Dessa skrifter kan erhållas i bokhandeln, Bibliotek, institutioner, forskare och studerande kan erhålla 20 % rabatt vid skriftlig beställning från **Etnologiska studentbokförläggningen, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm**. Därvid tillkommer emballage och exp.avgift 4:— samt porto- och postförskottskostnader.